THE LIFE OF SHIVAJI,

BEING A HEROIC POEM IN MARATHI

ON THE LIFE OF

SHRIMANT CHHATRAPATI SHIVAJI MAHARAJA.

THE FOUNDER OF THE MARATHA DYNASTY.

COMPOSED BY

Sadāśiva

GANESH SHASTRI LELE TRIMBAKKAR,

AND

APPROVED AND ACCEPTED BY THE DAXINA PRIZE COMMITEE.

BOMBAY:

Printed at the "Nirnayasagar" Press.

1873.

Price Ten *Rupee.*

TO

RAO BAHADOOR NANA MOROJEE.

ACTING THIRD MAGISTRATE OF POLICE, JUSTICE

OF THE PEACE AND FELLOW OF THE

UNIVERSITY OF BOMBAY,

&c. &c. &c.

THIS WORK IS DEDICATED

With feelings of admiration for his appreciation of

real virtues, affection towards men of

Learning, and zeal in promoting

the cause of Education.

BY

THE AUTHOR.

रावबहादूर नानामोरोजी

शहर मुंबई एथील पोलिस माजिस्त्रेट,

जस्टीस आफ् धी पीस आणि मुंबई युनिव्हर्सि-

टीचे फेलो, इत्यादि,

त्यांची सद्गुणग्राहकता, विद्वज्जनाविषयींची प्रीति, स्वदेशीय

लोकांच्या विद्यावृद्धीविषयींची उत्सुकता,

इत्यादि गुण पाहून,

हा ग्रंथ

कर्त्यानें परमादरपुरस्सर

नजर केला असे.

प्रस्तावना.

हा महाराष्ट्र देशांत किंबहुना साऱ्या भरतखंडांतही अर्वाचीन काळीं जे परम नामांकित व विख्यात असे हिंदु राज्यकर्ते झाले, त्यांमध्यें भोंसले उपनांवाच्या कुळांत उत्पन्न झालेला शिवाजी, ज्यास शिवाजीमहाराज असें ह्मणण्याचा संप्रदाय आहे तो अग्रगण्य होय. त्यानेंच मोठ्या पराक्रमानें व चातुर्यानें मराठी राज्याचा मूळपाया घालून त्याची स्थापना केली.

मालोजीह्मणून शिवाजीचा आजा होता त्याला देवी प्रसन्न होऊन तिनें वरप्रदान दिलें कीं, 'तुझ्या वंशांत गोब्राह्मणप्रतिपालक व स्वधर्मसंस्थापक असा एक महावीर उत्पन्न होऊन तो पृथ्वीचें राज्य करील'. तोच हा शिवाजी होय अशी मराठी लोकांत दंतकथा आहे. तें कसेंही असो परंतु महाराष्ट्रदेश मुसलमान लोकांच्या जबड्यांत बहुतकाळपर्यंत सांपडला होता त्यांतून त्याची मुक्तता झाली, मराठे लोक जे पूर्वी आंधारांत पडल्याप्रमाणें केवळ अप्रसिद्ध स्थितींत होते ते उजेडांत येऊन प्रसिद्धीस आले; तसेंच त्या लोकांचें स्वतंत्र राज्यस्थापित होऊन राजकीय संबंधानें भरतखंडाच्या इतिहासांत स्वातंत्र्यानें वर्णन होण्याच्या योग्यतेप्रत येऊन उत्कर्ष पावले, हा व अशा दुसऱ्याही मोठ्या शूरत्वाच्या व बुद्धिकौशल्याच्या अनेक गोष्टी ज्या इतर सामान्य पुरुषांच्या हातून घडणें अशक्य त्या शिवाजीच्या हातून घडून त्याची कीर्ति दिगंतीं गेली ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

शिवाजीचा बाप शाहाजी हा विजापुराच्या बादशाहाचें चाक-

रीस होता त्याचें शहाणपण व शूरत्व पाहून त्याला त्या बादशाहानें पुणेंपरगणा जहागीर करून दिला. शहाजी हा विजापूरकराकडून कर्णाटकांत मोहिमीवर असतां त्यानें शिवाजी फार लहान ह्मणून त्याला व त्याचे आईला आपले जहागीर गांव पुणें एथें ठेविलें. तेथें असतां लहानपणींच शिवाजी हा स्वतंत्रपणानें वागूं लागून, असाधारण व अचाट कृत्यें करिता झाला. औरंगजेबासारिखा बलाढ्य, धूर्त, पराक्रमी, वयानें व अनुभवानें प्रौढ, राजकार्यनिपुण, दुसऱ्याचा उत्कर्ष न सोसणारा, ऐश्वर्यलोलुप व स्वधर्माभिमानी, असा हिंदुस्थानाचा सार्वभौम बादशाहा दक्षिणेंतील पुरातन काळापासून चालत आलेलीं राज्यें समूळ उपटून टाकून बलात्कारानें स्वकीय राज्याची व धर्माची मर्यादा वाढविण्याविषयीं सक्त प्रयत्न करीत असतां, कोणी एका लहानशा हिंदू जहागीरदाराच्या मुलानें बुद्धिचातुर्य व शौर्य ह्यांच्या बळानें त्या बादशाहाचें व त्यानें मुद्दाम त्या कार्यार्थ पाठविलेल्या जुंझार व समरकुशळ ह्मणविणाऱ्या सरदारांचे सकल उपाय कुंठित करून त्यांचे डोळ्यांदेखतां नवीन हिंदू बादशाहात स्थापून हिंदूधर्मान्वयें आपलें गोब्राह्मणप्रतिपालकत्व लोकांत प्रसिद्ध केलें, आणि शिवाजी हा केवळ डोंगरांतील उंदीर आहे ह्याची काय कथा? असें ह्मणून स्वकीयशौर्यमद्यानें अंध झालेले त्याचे शत्रु हे अवगणनापूर्वक त्याचा उपहास करीत होते, त्यांचें तें अंधत्व पराजयरूप तीक्ष्ण अंजनानें निःशेष घालवून त्यांस आपल्या सिंहतुल्यपराक्रमदर्शनानें चकित करून तोंडांत बोटें घालायास, व त्यांत जे कोणी वास्तविक गुणग्राहक होते त्यांस स्वकीय मस्तकें तुकवायास लाविलें ह्या गोष्टी साधारण आहेत काय? नाहींत हें उघडच आहे.

शिवाजीचें जन्म सन इसवी १६२७ ह्मणजे शके १५४९ ह्या वर्षी जुन्नराजवळ शिवनेरी ह्मणून किल्ला आहे तेथें झालें त्याला लहानपणापासून स्वतंत्रपणें राज्य करण्याची मोठी हौस होती ती त्यानें आपल्या मर्दुमकीनें शेवटास नेऊन आपलें नांव पृथ्वीवर गाजविलें. सन १६७४ ह्मणजे शके १५९६ ह्यावर्षी त्याला रायगडावर हिंदुशास्त्राप्रमाणें यथाविधि राज्याभिषेक झाला. त्यानें आपल्या नांवाची मुद्रा (नाणें) पाडिली; व आपआपल्या कामांत परमदक्ष आणि राजकार्यधुरंधर असे अष्ट (आठ) प्रधान नेमिले. तसेंच कोणावरही जुलुम जबरी न होतां गरीबगुरीबांची देखील लौकर दाद लागून त्यांस यथायोग्य न्याय मिळून संपूर्ण प्रजांचें नीतीनें संरक्षण व्हावें अशा रीतीची राज्यव्यवस्था करण्याविषयीं त्याच्यानें होईल तितका प्रयत्न करण्यांत त्यानें अंतर केलें नाहीं.

शिवाजी हा मोठा शूर, चतुर, चपळ, उद्योगी, बुद्धिमान, स्वधर्म व स्वदेश ह्यांविषयीं अभिमान बाळगणारा, असा होता. तो सन १६८० ह्मणजे शके १६०२ ह्यावर्षी परलोकवासी झाला, त्या वेळीं त्याचें वय सगळें ५३ वर्षांचें होतें. तो अणखी कांहीं वर्षें वांचला असता तर त्याच्या हातून त्याच्या देशाचें व लोकांचें अणखी कल्याण झालें असतें असें त्याच्या पूर्वींच्या आचरणावरून निश्चयात्मक अनुमान होतें.

असा वीर जो शिवाजीराजा त्यावर पद्यात्मक मराठी काव्य करण्याविषयीं दक्षिणाप्राइझ कमिटीनें जाहिरात प्रसिद्ध केल्यावरून हें पुढील काव्य यथामति केलें तें त्या कमिटीनें कृपाळूपणें स्वीकारिलें ह्मणून प्रस्तुत छापून लोकांत प्रसिद्ध केलें आहे. याचे प्रकरणभेदानें सात विभाग करून त्यांस प्रत्येकीं सर्ग असें ह्मटलें आहे. ह्या का-

त्यांत शिवाजीचा आजा मालोजी ह्याजपासून आरंभ करून, शिवाजीला राज्याभिषेक झाला एथपर्यंत कथा वर्णिली आहे ती असी;—

प्रथमसर्गांत शिवाजीचा आजा मालोजी यांचें वृत्त सांगून भवानीवरप्रदान झालें तो प्रकार वर्णिला आहे.

द्वितीयसर्गांत शिवाजीचा बाप शहाजी याच्या लग्नाचा थाट व शिवाजीचें जन्म व त्याचें बालचरित्र हीं वर्णिलीं आहेत.

तृतीयसर्गांत शिवाजीला स्वतंत्र राज्य संपादनाची इच्छा झाल्यावरून दादोजीकोंडदेव यानें त्यास नीति सांगीतली तें प्रकरण आलें आहे.

चतुर्थसर्गांत शिवाजीची कृति ऐकून बिजापूरचे बादशाहानें शहाजीस प्रथम बंदीस ठेवून मग सोडून दिलें तें वृत्त सांगीतलें आहे.

पंचमसर्गांत बिजापूरचे बादशहास शिवाजीनें जिंकिलें तो प्रकार निवेदिला आहे.

षष्ठसर्गांत शिवाजीचा दिग्विजय सविस्तर वर्णिला आहे.

सप्तमसर्गांत शिवाजीच्या राज्याभिषेकाचा समारंभ व श्रीरामदासस्वामीनीं त्यास सदुपदेश केला याचें निरूपण करून ग्रंथ समाप्त केला आहे.

गणेशशास्त्री लेले,

त्र्यंबककर.

श्रीशिवाजीचरित्र प्रारंभ.

मंगलाचरण.

श्रीगणेशं मुदा वंदे शारदां त्र्यंबकेश्वरं ॥
श्रीकृष्णं कुलपालांश्च भास्करादिनवग्रहान् ॥ १ ॥

आर्या.

श्रीवरदमूर्ति[1] माझे, दूर करो त्वरित अंतरायास[2] ॥ — मंगलाचरण
यत्पद[3]चिंतन हरितें, निमिषार्धे[4] सकल अंतरायासे॥१॥ — श्रीगणपतीविषयीं

तैसी सरस्वती मम, ठेवुनियां निजकरा शिरावरतीं ॥ — श्रीसरस्वतीविषयीं.
'होइलकाव्यतुझेंहेंमान्य'असा देउ मज बरा वर ती[5] ॥२॥

श्लोक.

सदाशिवपदांबुजा नमितसें सदा भक्तिनें, — श्रीशिवाविषयीं
जयास भजतां बळें स्वपद देइजे मुक्तिनें ॥
हरी[6] निशिदिनीं जया विमलमानसीं आठवी,
पितामह[7] तसाचि ज्या हृदयमंदिरीं सांठवी ॥३॥

---

१ श्रीगणपति. २ अंतर्गतआयास. (चिंता) ३ ज्या गणपतीच्या केवळ पायांचेंच चिंतन. (हेंकर्तृपद) ४ विघ्नांस. (हेंहरितेंया क्रियेचेंकर्म) ५ सरस्वति. ६ विष्णु. ७ ब्रह्मदेव.

ज्याच्या शक्तीनें ग्रह व तारे निराधार गगनात फिरतात व त्यांचें वास्तवज्ञान ज्याला आहे त्याविषयीं.

जयाच्या शक्तीनें गगनिं खग[1]तारे विलसती,
सदा जाती[2] येती तरिहि कधिं खालीं न पडती॥
तशी त्यांची[3] सत्य[4]स्थिति मुळिं जयालाच कळली,
तयाच्या ही माझी म्रति सुनतिकार्यास[5] वळली॥४॥

ज्यानें नानाप्रकारचे वृक्ष निर्माण केले त्याविषयीं.

या आहेत जगामधें बहुतरू भिन्नाकृती लागले[6],
त्यांच्या पूर्णगुणां अजूनिहि जनीं कोणी नसे जाणिलें॥
ज्यांचीं कोमल पुष्पपल्लवफलें आनंद देती महा,
तत्कर्त्यास[7] असो सदा करयुगें माझा नमस्कार हा॥ ५॥

ज्यानें वाणी व हात एतद्विशिष्ट देह देऊन मला इतर प्राण्यापेक्षा श्रेष्ठ केलें त्याविषयीं.

ज्या देहीं हृदयस्थवृत्त[8] इतरा सांगावया भारती[9],
दानादि[10]विधी यथेष्ट करण्यासाठीं करांची[11] स्थिती॥
यांवांचूनि[12] समस्तदेह विबुधीं[13] कारागृहें[14] मानिले,
त्या देहा सदयें[15] दिलें मज जयें[16] त्याचीं नमीं[17] पाउलें॥६॥

जो अवयवालाही अवयवित्व देतो त्याविषयीं.

झाडाचा तुकडा भुईंत पुरतां पर्जन्यकालागमीं[18],
होतें झाड तयास येति सुमनें बीजें, न कांही कमी॥

---

१ ग्रहनक्षत्रें. २ भ्रमणकरिती. ३ त्याग्रहनक्षत्रांची. ४ वास्तविक स्थिति (हिचें ज्ञान ज्याला आहे त्याच्या). ५ नमस्काररूप कार्यास. ६ लागले आहेत असा अन्वय. ७ त्या तरूंच्या ह्मणजे वृक्षांच्या उत्पन्नकर्त्यास (ईश्वरास). ८ मनांतील अभिप्राय. ९ वाणी. १० देणेंघेणें. ११ हातांची. १२ वाणी व हात यांवांचून. १३ पंडितानीं. १४ बंदिखाने. १५ दयाशीळानें (हें जयें याचें विशेषण). १६ ज्यानें. १७ स्मरें किंवा नमी हें क्रियापद याचा कर्ता मी हा अध्याहृत आहे. १८ पर्जन्याच्या दिवसांत.

बीजापासुनिही पुन्हा तरु उठे, ऐशी तैयांची स्थिती,
पाहोनी कृतिपूर्णशक्ति गमतो जो देव त्यातें नती ॥७॥

बापाच्या वचना स्वतां परिसुनी गेहीं मुलें बोलती,
बापाचा क्रम तोचि, हें अनुभवें सर्वस्थलीं कल्पिती ॥
शेवीं पुत्र असे, पिता मुळिं नसे, वक्ता व जो वाक्पती.
तो आद्य प्रभु बाप ईश्वर असो त्याच्या पदीं मन्नती॥८॥

पितृपुत्रभाषण व्यवहारात अनवस्था प्रसंगभंगार्थ कल्पिला जो आद्यबाप त्याविषयीं.

मूके बोलति, चालती, गिरिवरी ज्याच्या कृपें पांगळे,
ज्याचें वास्तवकृत्य कांहिं कळण्यासाठीं कृती भागले ॥
ज्यानें हें जग चित्रलेखें लिहिलें, जो साधुनीं मानिला,
त्याच्या कल्पित पादपद्मयुगुला मी वंदितों हा खुळा॥९॥

मुक्यास बोलके, पागळ्यास चालते जो करितो व ज्याची कृति विचित्र व दुर्ज्ञय व जो साधूनीं मानिला अशा देवाविषयीं.

श्रीमत्र्यंबकराजपुण्यनगरीं वस्ती सदा जो करी,
घेतां दर्शन भक्तिनें बहु जुनी सुरसी मनाची हरी ॥
वक्ते[12] वाक्[13]पतिसे सु[14]शक्तिपतनें केले जयानें स्वतां,
तो माझ्या हृदयीं निवृत्ति बरवा राहो सुखें तत्वतां॥१०॥

श्रीनिवृत्तिनाथाविषयीं.

टीकाकार अनेक देशि भगवद्गीते वरी जाहले,
त्यांतूनी कितिएक तत्वकथनीं थोडे जनां मानले ॥

श्रीज्ञानेश्वराविषयीं.

---

१ वृक्षांची. २ नमस्कार. ३ मुलाप्रमाणेंच ह्मणजे आपल्या बापाचें बोलणें ऐकून तसें बोलणें हा क्रम. ४ पित्याला पिता त्यालाही पिता अशी आनंत्यरूप अनवस्था प्राप्त होते तन्निरासार्थ शेवटीं.. ५ आपितृक असून स्वयें बोलणारा जो कोणी तोच आद्यप्रभु व आद्यपिता होय (तोचईश्वर). ६ विद्वान. ७ चित्राप्रमाणें. ८ कल्पिला (अनुभवावरून) ९ त्र्यंबकनावाचें क्षेत्र तेथें. १० अनादि. ११ अज्ञान १२ बोलणारे. १३ बृहस्पतीसारखे. १४ शक्तिपाताख्य योगशक्तिनें.

गीतेचा सकलार्थ गोडवचनें केला जयानें खरा,
त्या ज्ञानेश्वरसाधुच्या पदयुगीं संस्थापितों मी शिरा॥११॥

श्रीरामदासस्वामिविषयीं.

ज्याचीं सद्वचनें विरक्तिविषयीं श्रीरामबाणापरी,
तेजस्वी, बहु गोड कर्णयुगुलां, आनंद अभ्यंतरीं ॥
देती प्रत्यय[1]ही जनां लवकरी, ब्रह्मीं जयाची स्थिती,
भक्तीं[2] मारुति[3] मानिला गुरु[4],तया श्रीरामदासा नती॥१२॥

मुक्तेश्वर, मोरोपंत व वामनपंडित याविषयीं.

जे श्रीभारत[5]पंचलक्षण[6]महाकाव्य[7]ग्रहीं[8] चांगले,
व्यासानंतर सत्प्रमेयरचनाचातुर्य ज्यानां अले ॥
ज्यांनीं देशी[9]गिरेंत ईश्वरकथा केल्या महत्संगमीं,[10]
ते मुक्तेशमयूरवामनकवी त्यांच्या पदाब्जा नमीं ॥ १३ ॥

परमेश्वर हा स्तुतीस योग्य असतां इतराची स्तुति कां केली याविषयीं हेतु.

देवानें जर मानवास दिधली वाणी, तिनें त्याचिया,
स्तोत्रातें करणें प्रशस्त असुनी अन्यस्तुती कासया ॥
हें तों सत्य; परंतु विश्व अवघें ज्याची असे आकृती,
त्यांतूनी नृपती[11] विभूति ह्मणुनी मी वर्णितों तत्कृती॥१४॥

जुन्या कवींचीं रसाळ काव्यें असताही हें नवें काव्य किंचिदंशीं उपयोगी आहे हें सदृष्टांत.

काव्यें सत्कविचीं रसाळ असतां मोठीं लघू वा जुनी,
माझें काव्य नवें निरर्थक नसे, पाहा तुह्मी वाचुनी ॥
लोकांतील तमास नाशक असा राका[12]निशाचंद्रमा,
आहे तो तरि दीप दूर न करी कीं मंदिरींच्या तमीं[13]॥१५॥

---

१ अनुभवही (देती) २ भक्तांनीं. ३ मारुतीचा अवतार व गुरु.४ असा मानिला. ५ इतिहास. ६ विष्ण्वादिपुराणें. ७रामायणादि ८ यथार्थज्ञानाविषयीं. ९ महाराष्ट्रभाषेंत. १० साधुजनांच्या भेटी झाल्याअसतां. ११ राजा (नराणांच नराधिपः या विभूतिविषयक भगवद्गीता वाक्यावरून) १२ पूर्णिमेचा चंद्र. १३ काळोखाला.

मदीय कवितेशीं या श्रुतिपथा तुह्मी दाखवा,
चढेल मग ती सुखें मृदुपदें त्वरें तेधवां॥
तुह्मा जवळि औलियावरिच विश्वचित्तालया,
बसेल रसनागरस्थेलिं करा विभू ही दया ॥ १६ ॥

हें काव्य ऐकण्याविषयीं देवाची प्रार्थना.

---

*शिवाजी हा आहे विदित सकलांतें क्षितिवरी,
मराठयांचें राज्य प्रथम नृप जो स्थापित करी ॥
जयाची सत्कीर्ती मज गमलि पूर्णेंदु दुसरा,
कलंकाचा ज्याच्यावरि नगवसे लेशहि खरा ॥ १७ ॥

शिवाजीचें वर्णन. मराठ्यांचें राज्य प्रथम त्यानेंच स्थापिलें.

महाराष्ट्रीं झाला उदित गगनीं जेंवि सविता,
सुहृत्पद्मालागीं अतिविपुल जो भूतिस विता ॥
निजें तेजें ज्याच्या रिपुतिमिर सारे हरपलें,
दुजे राजे लज्जें उडुगण तसे सर्व लपले ॥ १८ ॥

शिवाजीला सूर्याची उपमा.

जयाच्या धैर्याला गिरिच उपमा शोभत असे,
तसी गांभीर्याला जलधि, दुसरी साजत नसे ॥
जयाच्या बाहूंच्या युगुलिं विलसे शौर्य अगळें,
शकेना वर्णू तें पटुहि कवि काव्यांत सगळें ॥ १९ ॥

शिवाजीच्या धैर्यादिकांचें वर्णन.

---

१ हें संबोधन. २ जिव्हा हेंच सजलस्थल तेथें श्रवण केळी असतां वाचावीसी वाटेल.

* या शिवाजीपदापासून मंगलार्थाचा ध्वनि होतो, कारण त्याचें घटक जें शिवपद तें कल्याणवाचक प्रसिद्ध आहे. ह्मणूनच हें शिवाजी पद काव्याच्या प्रारंभींच्या पद्यांत प्रारंभींच घातलें आहे.

१ सूर्य. २ सुहृत् (आप्त) हेंच पद्में त्यांस. ३ संपत्ति ४ देणारा. ५ शत्रुरूप अंधार. ६ लाजेनें. ७ नक्षत्रसमुदाय. ८ समर्थ (हें कवीचें विशेषण.)

आर्या.

शिवाजीची जी जगद्व्यापककीर्ति तिजविषयीं रूपक.

यद्भटचातुर्यतुरी[1], असिवेमा[2] घेउनी सहाय बरें ॥
शुभ्रे यद्गुणवृंदें[3], यशःपटा[4] विणुनि नेसवीत[5] धरे[6] ॥ २१ ॥

श्लोक.

शिवाजीला अगस्तिऋषीची उपमा.

होता यावनकीर्तिसागर[7] बहू विस्तीर्ण भूमंडलीं,
त्यानें भारतखंडभूमि[8] सगळी व्यापूनियां टाकिली ॥
ईशेच्छें[9] शिवजी अगस्तिमुनिसा झाला प्रतापी महा,
संग्रामाचमनें[10] करूनिच जयें[11] त्यां[12] प्राशिलें कीं अहा! ॥ २२ ॥

ज्याला गुणवानशत्रुहि प्रियं व दुर्गुणी मित्रही त्याज्य.

गुणी शत्रुही आवडे फार ज्यास,
कडूही जशी औषधी आतुरास ॥
जसा सर्पसंदष्ट[13] अंगुष्ठ[14] होतो[15],
तसा त्याज्य ज्या दुर्गुणी मित्र होतो ॥ २३ ॥

शिवाजीमध्यें प्रजेच्या जनकत्वावांचून त्यांच्या बापाचे सर्वगुण होते.

प्रजेस शिकवी गुणां, सतत उद्यमें रक्षणा,
करी[16] भरण देउनी वसनभूषणा भक्षणा ॥
ह्मणूनि गमला पिता जनगणास जो भूपती,
शिवाजि, जगीं अन्य[17] ते जनकमात्रते[18] पावती ॥ २४ ॥

---

१ ज्याच्या सरदारांचें चातुर्य हीच तुरी (कोष्ट्याचें यंत्रविशेष फणी). २ तरवार हीच वेमा ह्मणजे पिंजणी. ३ ज्याच्या गुणांच्या समुदायाच्या योगानें. पक्षीं गुण ह्मणजे तंतु (दोरे) ४ यश हेंच वस्त्र त्यास. ५ वेटीत. ६ पृथ्वीला. ७ यवनाचा कीर्तिरूप समुद्र. ८ हिंदुस्थान देश. ९ ईश्वराच्याइच्छेनें. १० युद्धरूप आचमनाच्या योगानें. ११ ज्या शिवाजीनें. १२ यवनकीर्तिसागरास. १३ सापानें दंश केलेला १४ आंगठा. १५ त्याज्य होतो. १६ हें क्रियापद पूर्वोत्तरान्वयि आहे (रक्षणा व भरणा करी). १७ प्रजांचे जे वास्तविक बाप ते. १८ केवळ उत्पन्नकर्तेपणाप्रत मात्र (पावती) ह्मणजे उत्पन्न करणारेपणामात्र वास्तविक बापाकडे राहिला.

श्रीमच्छत्रपती महीश्वर महाराज प्रतापी प्रभू,
राजन्वंत[1]पदवाच्यतेस आणिली जेणें[2] महाराष्ट्र[3]भू ॥
तापातें हरुनी सुधाकर[4] जनां देतो जसा स्वीं करीं[5],
तैसा जो स्वगुणेंकरूनि सकलां दे सौख्य पृथ्वीवरी ॥२५॥

शिवाजीच्या योगाने महाराष्ट्रदेश राजन्वान् झाला व तो चंद्राप्रमाणें आल्हादक होता.

ज्याचें चित्त कधीं वळे न विषयीं, ज्याला न दुःसंगती,
शास्त्राचे पर पार शोधित असे ऐशी जयाची मती ॥
धर्माचें निजतत्व गुप्त हृदयीं जो वागवी हो भला,
ज्ञानें पूर्ववयींच[6] वृद्धहि जरे वांचूनि जो शोभला ॥ २६ ॥

तो अल्पवयांतच ज्ञानानें वृद्ध होता.

ज्याचा दंड[7]हि पालनार्थचि असे, अर्थार्थ[8] नोहे कधीं,
ज्यानें संततिहेतुनेंच वरिली जाया[9], न ज्या कामधी[10] ॥
ज्याचे वास्तव अर्थकाम भुवनीं धर्मत्व कीं पावले,
ऐसा तो नृपती विलक्षणकृती ज्या वर्णिती हो भले ॥२७॥

चतुर्विध पुरुषार्थांपैकीं ज्याचे अर्थ व काम धर्मरूपच होते.

यथाशक्ती गावें क्रम धरूनि तज्जन्मचरिता[11],
असा हेतू माझ्या मनिं बहुत तो हो नच रिता[12] ॥
असे विस्तारें तें चरित इतिहासांत लिहिलें,
तयाचे वेंचे मी कथित करितों एथ वहिलें. ॥ २८ ॥

---

१ ज्या देशाचा राजा उत्तम असतो त्याला राजन्वान् असें म्हणतात (सुराज्ञिदेशे राजन्वान् इत्यमरः) हा राजन्वान् शब्द. २ ज्या शिवाजीच्या योगानें. ३ महाराष्ट्र देशाला (प्राप्त झाला). ४ चंद्र. ५ स्वकिरणांनीं. ६ तारुण्यांतच. ७ दंड करणें. ८ धन संग्रहार्थ (नव्हे) ९ भार्या. (संतती करितांच वरिली). १० कामबुद्धि ज्याला (नव्हती). ११ शिवाजीच्या जन्मचरितास (गावें). १२ व्यर्थ अपूर्ण.

शिवाजीचे चरित्र वर्णनाविषयीं कवीचें असामर्थ्य.

कोठें तो शिवनृपतिप्रताप मोठा,
कोठें मी अति जडबुद्धि जेविं गोटा ॥
अब्धीलो तरणिवंशें हि दुस्तरा या,
मोहानें मनिं धरितों भुजीं तराया ॥ २९ ॥

असमर्थ असतां मोठ्या कवीचें यश मिळवूं पहातों म्हणून लोकांत उपहास होईल हें सदृष्टांत.

जे काव्यें रचितीं मनोज्ञ सुकवी पाळावया तद्यशा,
आहें मंदमती तथापि करितों आतां प्रयत्ना अशा ॥
जीं का उंच नरास लभ्यं सुफळें तीं तोडण्या ठेंगणा,
बाहू लांब करी, जनीं हंसति त्या, तैसेचि मातें गणो ॥ ३० ॥

मूळ इतिहासास आरंभ.

जया भोंसले आडनाव स्वतांला,
असा वंश हो दक्षिणेमाजि झाला ॥

प्रथम पुरुष मालोजी भोंसले.

तया वंशिं मालोजिनामा प्रवीर,
जयाचें असे गांव वेरूळ थोर ॥ ३१ ॥

साकी.

मुळची पाटिलकी होती हो कांहिं गांवचीं त्यास ॥
परि तो निज चातुर्येंकरुनी चढला लौकीकास ॥ ३२ ॥
विजापुराच्या यवननृपानें पांचहजार स्वार ॥
देउनियां त्यांवरती त्याला नेमियलें सरदार ॥ ३३ ॥

मालोजी हा चढला कैसा ध्या ऐकुनि प्रकार ॥
टाकुनियां मी विस्ताराला एथ सांगतों सार ॥ ३४ ॥

---

१ दगडाचा गोटा. २ समुद्राला. ३ नावेच्यायोगानें. ४ तरून जाण्यास कठिण अशा (हें अब्धीचें विशेषण). ५ अज्ञानानें. ६ बाहूनीं. ७ तरण्यास. ८. सुकवींचें यश मिळविण्याकरितां. ९ मंदबुद्धि असूनही (मी). १० तोडण्याजोगीं. ११ मोजा. १२ विजापूरच्या पादशाहानें.

श्लोक.

कुलीं यादवांच्या लखोजी नृवीर,
असे ज्यास हो यावनाधार थोर ॥
तयासी असे स्नेह मालोजिचाही,
लखोजीहि त्याला मनांतूनि च्याही ॥ ३५ ॥

मालोजीचा स्नेही लखजी जाधव.

साकी.

एकेवर्षीं यादवरायें वासंतोत्सव मोठा ॥
केला त्यासमयीं साहित्या नसे अल्पही तोटा ॥३६॥

एकदा लखजीवासंतोत्सव करितो.

श्लोक.

वसंतऋतु जैं क्रमेंकरुनि एकदा पातला,
वनीं उपवनीं तदा विपुल बार पुष्पां अला ॥
रसालतरुंच्या शिरीं कुसुम मंजिऱ्या शोभती,
मरंदरसबिंदुचां व्रजें गळे तयां खालती ॥ ३७ ॥

वसंत ऋतूचें वर्णन.

वारा दक्षिण सूटला, करिति ते गुंजारवा मंजुला,
भृंगे, कोकिल पंचमांसि, फुटले पाले नवे वंजुलीं ॥
वस्त्रें रंगित नेसल्या नववधू, गाती वसंता थुवे,
नेवाळ्या फुटल्या प्रदोषसमयीं शोभे विधू वैभवें ॥३८॥

माळि लोक धरिती जैंव मोटा, चाक वाजुनि निघे ध्वनि मोठा॥
पाट चालति भरोनि जळाचे, पाहतां मन रमे सकळांचें।३९।

---

१ यासच आळीकडे जाधव ह्मणतात. २ यवन पादशाहाचा. ३ आंब्याच्या. ४ पुष्परस. ५ समुदाय. ६ स्वरास (करिती). ७ अशोकवृक्षास. ८ तरुणे गायक.

पुष्पावरी बैसलि भृंगराजी[1], शोभे वनामाजि मनोहरा जी ॥
तें[2]मंजुंगुंजारव[3] अंगनाचे,[4] हरीतसे धैर्य तदा मनाचें॥४०॥

मंडप छतें. सुरभिचा[5] जंव उत्सव चालला, परमसुंदर मंडप घातला॥
विमल[6] झालरि लावियलीं छतें, विपुल मंचकवृंदहि अच्छें तें ४१

बिछायत. सत्रंज्या अंथरोनि त्यावरि नवी देशी सुरंजी छिटी,
मोठीं जाहजिमें जयांवरि असे नानातऱ्हेची बुटी ॥
बाजूला दुसऱ्या तसे पसरिले चित्राकृती गालिचे,
अभ्रे घालुनि मांडिले मृदुमृदू तक्के कैंपासी[7] रुचे ॥ ४२ ॥

आर्या.

मंडळीस आ. मंत्रण. आमंत्रणा करी मग, यादवपति[8] तो समस्त मित्रांस,
त्या उत्सवास जाया, कोण धरिल कौतुकी मनिं त्रास?।४३।

श्लोक.

पाटिल वगैरे येतात. आले पाटिल उत्सवास अवघे त्या देशिंचे सादरें,
भाचे मातुल सासरे व चुलते बंधू सगे सोयरे ॥
सोन्याच्या कुडक्या श्रुतींत[9] उमद्या, हातांत साधीं कडीं,
आंगीं आंगरखे झगे अणि शिरीं पागोटिं ही फांकडीं।४४।

---

१ भ्रमरपंक्ति. २ भ्रमरांचा. ३ गोड ध्वनि. ४ स्त्रियांचे (ह्या षष्ठीचा अन्वय मनाशीं.) ५ वसंताचा. ६ स्वच्छ. ७ कापसाचे. ८ लखजी जाधव. ९ कानांत.

आर्या.

नृत्यें वारवधूंचीं, गायक जन करिति सुस्वर तनाना,
वाद्यांचा मंजुल रव, ऐशापरि रंजनें करित नाना ॥४५॥

नाच व वाद्यें.

श्लोक

गुलालाचे लाडू नर बहु खिलाडू उडविती,
सचैला देहाला अति अरुण रंगें भिजविती ॥
असा होळीचा हो क्रमित सण तो यादवपती,
यदाज्ञा ऐकाया अनुचर भये सर्व जपती ॥ ४६ ॥

गुलाल व रंग खेळणें.

आर्या.

बापाच्या अंकावरि, बैसे येउनि तदा जिजाईही ॥
रूपाविषयीं रतिशीं, जीतें तुळिजे उदार कवि ईहीं॥४७

लखजीची कन्या जिजाई ही सभेंत येऊन बापाजवळ बसते.

श्लोक.

मालोजि हा आत्मसुता समेत,
येवोनियां बैसत त्या सभेंत ॥
कुमार तो पाहुनि यादवानें,
तद्रूप त्याच्या मनिं फार बाणे ॥ ४७ ॥

मालोजी हा आपला पुत्र शहाजी यास घेऊन त्या कचेरींत येतो.

भाळीं विशाळीं कुटिलाल कावळी,
नासा जशी चंपकशाखिची कळी ॥
ते गाल लाल स्फुट पंकजापरी,
वक्त्रेंदु शोभे न कलंक ज्यावरी ॥ ४८ ॥

शहाजीचें रूप वर्णन.

---

१ नाच. २ वेश्या. ३ ज्या लखजी जाधवाची आज्ञा. ४ सेवक. ५ मांडीवर. ६ लखजीच्या कन्येचें नांव. ७ मदनस्त्रीच्या बरोबर. ८ ताडिजे. ९ उदारकवि यानीं (तुळिजे.) १० माळोजीभोंसले. ११ आत्मसुत शाहाजी या सहवर्तमान. १२ शहाजी १३ शहाजीचें रूप. १४ वक्रकेशाच्या पंक्ती. १५ नाक. १६ चाफ्याच्या कळीप्रमाणें. १७ विकसित १८ कमळाप्रमाणें. १९ मुखचंद्र.

कंठ ओष्ठछाती बाहू.

कंबु[1]कंठ बहु सुंदर साजे,
ओष्ठ, बिंब[2]फलतुल्य विराजे ॥
ऊर[3] पीवर[4] सुदीर्घ भुजांचें,
युग्म[5] शोभतअसे बहु ज्याचें ॥ ४९ ॥

असें रूप पाहून शहाजी हा आपल्या कन्येस पति असावा असें लखजी इच्छितो.

स्वरूप बहुसुंदर स्फुट शहाजिचें देखुनी,
रतीशहि[6] अहर्निशीं झुरतसे स्वतांच्या मनीं ॥
विलोकुनि तया ह्मणे लखजियादव प्रीतिनें,
सुतेस वर हा मिळे जरि समर्चिली[7] श्री[8]हिनें[9] ॥ ५० ॥

तो सभ्यांप्रत अभिप्राय कळवून त्यांची संमति विचारितो.

बोले तो प्रकट पती ययास केला,
सभ्यानों मम सुकुमार कन्यकेला ॥
सांगा हा मनिं तुमच्याहि मानतो कीं,
माझी तों रुचि बहु होय ह्याच तोकीं[10] ॥ ५१ ॥

सभ्य संमती देतात.

सभ्य बोलती फार उत्तम, अन्य जोडपें नाहिं यासम ॥
तूमची असे दिव्य आत्मजा, योग्य हा तिला नाहिं कीं दुजा ५२

आर्या.

मालोजी बोलतो.

मालोजी बोले तें, यादवजी आजपासुन व्याही ॥
झाले मम विदित असो, वृद्धां सर्वां तसेंच नेण्यां[11] ही ॥ ५३ ॥

इकडे शहाजी व जिजाई हीं गुलाल खेळतात.

इतक्यांत तो शहाजी, जिजाइ ही प्रीतिनें बहु गुलाल ॥
अन्योन्यावरि टाकिति, जेणें झाल्या तदीय तनु[12] लाल ॥ ५४ ॥

---

१ शंखासारिखा कंठ. २ तोंडली. ३ छाती. ४ पुष्ट. बाहूचें. ५ (युग्म) ६ मदन. ७ पूजिली. ८ महालक्ष्मी. (देवी). ९ कन्येनें. १० बाळकाविषयीं. ११ तरुणांसही. १२ देह.

हृदया उभयांच्या[१]तें, प्रेमें जी फार रक्तता आली ॥
जाणों तीच गुलाल[२]व्याजें बाहेरिही प्रकट झाली ॥ ९५ ॥

श्लोक.

ऐकोनि हें यादवरायपत्नी,
तया निवारी बहुतां प्रयत्नीं ॥
बोले तुह्मी हा अविचार केला,
संबंध हा योग्य न कन्यकेला ॥ ९६ ॥

(हें वर्तमान समजून लखजीची बायको नाखूष होते.)

वळविते पतितें तंव अंतुरी,
बहुत दावुनि भाषणचातुरी ॥
युवति ती पतिची मग शुद्धि ने,
भ्रमति कोण न बाइलबुद्धिनें ? ॥ ९७ ॥

(ती नवऱ्याला वळविते.)

आर्या.

दुसऱ्या दिवसीं आला, मालोजी उत्सवें कचेरींत ॥
तंव यादवें फिरविली, स्त्रीविजितें पूर्व दिवसिंची रीत॥९८॥

(लखजी बदलून पडतो.)

श्लोक.

वदे यदु अह्मी वदूं सहज रीतिनें वैखरी,
प्रमोद तुमचाचि तो जरि गणाल तीं हो खरी ॥

(धि:कारपूर्वक मालोजीला बोलतो.)

---

१ अनुरक्तता. पक्षीं तांबडेपणा. २ गुलालाच्या मिषानें. ३ स्त्री. ४ बायकोच्या आधीन. (हें यादवाचें विशेषण.) ५. लखजी. ६ वाणी. ७ चुकी. ८ वैखरी.

नृपाळकुळ आमुचें, तुह्मि तरी असा रंक[1] रे,
न हंस[2] तनयेस दे बकसुतास[3] तो स्वें करें ॥५९॥

ती पाहुनी धिःकृति यादवाची,
सपुत्र तो[4] जाय गृहा तदाची ॥
वाणी यदूची बहु त्यांस जाँची,
झाली मनोवृत्ति सखेद जाची ॥ ६० ॥

आर्या.

तेव्हा जिजाई ही खिन्न होऊन
मालोजीचा ऐसा, केला धिःकार यादवें स्पष्ट ॥
पाहुनि त्यास जिजाई, पावे हृदयांत फार ती कष्ट ॥६१॥

श्लोक.

मनांत ह्मणते.
सखेद ती यादवराजकन्या, ह्मणे मनीं मी परमा अधन्या॥
रूपें गुणें अन्वित जो[5] कुमार, त्यातें निषेधी मम तात फार६२

ती घरी जाते.
तेथूनियां ते सदनांत जाई,
तापें सुके जेवि वनांत जाई ॥
न भक्ष्य भोज्यादिकही रुचे तें,

तिला विरह-दुःख होतें तो प्रकार.
चित्तीं तिच्या जैं विरहाग्नि चेते[6] ॥ ६३ ॥

मजवरी विधि[7] फारचि कोपला,
फिरविला पति जो घरिं[8] पातला ॥
परिस जेंवि करागर्त जातसे,
अमित दुःख तसें मज होतसे ॥ ६४ ॥

---

१ भिकारी. हें कर्तृपद. २ पक्षी. ३ बगळयाच्या पुत्राकारणें. ४ मालोजी. ५ शहाजी. ६ पेटे. ७ दैव. ८ हातांत आलेला (जातो.)

वपु[1] मियां दिधलेंच शहाजितें,
नचि मिळे इतराप्रति हें जि[2]तें ॥
मजवरी जबरी जननी करी,
तरि हि मी इतरा[3] न वरा वरी ॥ ६५ ॥

असा खेद अत्यंत ती सा[4]रसाक्षी,
करी त्यास हों चित्त तीचेंच साक्षी ॥
कळों नेदि मातापित्यालाहि कांहीं,
न तें जाणिलें आणिकां बायकांहीं ॥ ६६ ॥

तळमळी जसि कां स्थळिं मासळी,
रविकरें जशि वा सुकते कळी ॥
अनुदिनीं तशि बाळमृ[5]गाक्षि ते,
मनिं मनोर[6]थवल्लभ लक्षिते ॥ ६७ ॥

पडे भ्रांतिमाजी, न घे अन्नपाणी,
घडे विस्मृती, ती दिसे दीनवाणी ॥
न बोले सख्यांशीं, झुरे अंतरीं ती,
स्मराचे असे बाण पीडा करीती ॥ ६८ ॥

कुच तिचे भिजती जव ती रडे,
पडतसे बहु तोंड हि कोरडें ॥
चरण फारच कांपति चालतां,
करपली जशि दौंववशें लता ॥ ६९ ॥

---

१ देह. २ जीवंत. ३ हें वरा याचें विशेषण. ४ कमळनयना.
५ मृगबाळनयना. ६ मनांतला पति. ७ वणव्याच्या योगानें.

तनू चंदनाच्या उटीनेंचि भाजे,
अती उष्ण लागे विधूची प्रभा जे ॥
करीं कांकणें घातलीं पद्मिनीचीं,
तिहीं ही व्यथा वाढिजे तन्मनींची ॥ ७० ॥

स्थिति असी तिचि पाहुणियां सयां[1],
ह्मणति तूं झुरसी सखि कासया ॥
वद खरें पुरवूं तव कोडे[2] गे,
धरुनि धैर्य मनीं न कधीं डगे[3] ॥ ७१ ॥

ह्मणे ती सयांनो तुह्मां काय सांगों,
अगे मन्मथा[4] या त्वरें आग लागो ॥
यदारभ्य[5] तो देखिला म्यां शहाजी,
तदारभ्य[6] देतो व्यथा काम हा जी ॥ ७२ ॥

मला प्राप्त कैंचा पुन्हां तो कुमार,
बहू यातना देत चित्तास मार ॥
फुलें कोमलें घेतसें मी कराने,
तदा युक्त होतें व्यथेच्या भरानें ॥ ७३ ॥

स्मरास्त्राणि[7] पुष्पाणि, ऐसें पुराणीं,
असे उक्त, मिथ्या न ती व्यासवाणी ॥

---

१ सख्या. २ इच्छा. ३ घाबरूं नको. ४ कामाला. ५ जेव्हापासून. ६ तेव्हांपासून. ७ जिजाई सारिख्या मुलीनें असें संस्कृत वाक्य बोलणें हें विशोभित दिसल्यास त्या ठिकाणीं "फुलें हींच कामायुधें हें पुराणीं" असा प्राकृत पाठ योजितां येईल.

असें ऐकुनीयां सया बोधरीती[1],
समाधान तीचें प्रयत्नें करीती ॥ ७४ ॥

असा धीर सोडूनको गे सखे तूं,
तुझा पूर्ण होईल तो शीघ्र हेतु ॥
मनीं चिंति गे अंबिकेच्या पदातें,
हरी जे त्वरें सेवितां आपदातें ॥ ७५ ॥

आर्या.

नंतर ती गिरिजेच्या पादांतें सेवि तैं जिजाबाई ॥
इकडे मालोजीचें, झालेलें वृत्त ऐकुनी घेई ॥ ७६ ॥

श्लोक.

मालोजी घरीं गेल्यावरचें त्याचें वर्तमान.

तो भवानीचें आराधन करितो.

जो वेधिलासे यदुवाक्[2]शरांनीं,
मालोजि तो जाय तपास रानीं ॥
उपोषणाचा दृढ नेम केला,
चित्तीं धरी तो जगदंबिकेला ॥ ७७ ॥

तो प्रकार.

सोसीत वर्षा[3] अणि आतपाला[4],
भक्षीतसे पक्क[5] वनांत पाला ॥
करोनियां निश्चय तो मनांत,
देवीस सेवी गिरिकाननांत ॥ ७८ ॥

मालोजि तो पूजित अंबिकेला,
तिच्या कृपेसाठिंच जो भुकेला ॥

---

१ बोधरीतीनें. २ यदुजीच्या शब्दबाणांनीं (विद्ध झालेला).
३ पाऊस. ४ ऊन्ह. ५ हें पाल्याचें विशेषण.

अहर्निशीं ध्यास धरी तियेचा,
जी अंबुधी थोर असे दयेचा. ॥ ७९ ॥

ह्मणे अई मी शरणार्थि आहें,
दयार्द्रदृष्ट्या मज तूंच पाहे ॥
तूं वांचुनी तारक नाहिं यांला,
न पार जाच्या भवजा भयाला ॥८०॥

ऐशापरी प्रार्थित तो भवानी,
पुनःपुन्हां तद्गुणवृंद वानी ॥
प्रेमें तयाचा बहु कंठ दाटे,
देहीं उभे राहति रोमकांटे ॥ ८१ ॥

ती त्यास प्रसन्न होऊन बोलते.

प्रसन्न झाली जगदंबिकाही,
अदेय जीला भुवनीं न कांही ॥
ती मस्तकीं ठेवुनियां करातें,
मालोजिला दे मनिंच्या वरातें ॥ ८२ ॥

वत्सा तुझ्या भक्ति करोनि तुष्ट,
झालें, तुझें होइल बा अभीष्ट ॥
देती तुला जे नर फार कष्ट,
जातील ते सर्व लयास दुष्ट ॥ ८३ ॥

---

१ समुद्र. २ मजा. ३ संसार जन्य भय याला. ४ भवानीला.
५ वर्णी (भवानीचे गुणांस.)

सन्मौक्तिकाच्या[1] पारि दिव्य वीर,
वंशीं[2] तुझ्या होइल युद्ध धीर ॥
गोब्राह्मणांचा प्रतिपाळकर्त्ता,
तैसा प्रजादुःखविपत्तिहर्त्ता. ॥ ॥ ८४ ॥

तुझ्या वंशांत एक महाप्रतापी राजा होईल.

नक्षत्र[3]संख्याक नृपाळमाळा,
कुळीं तुझ्या होइल जाण बाळा ॥
देऊनि ऐसा वर त्यास कौळी[4],
अदृश्य झाली मग त्या सकाळीं ॥ ८५ ॥

व सत्तावीस पिढ्यापर्यंत राज्य चालेल असा वर देते.

भवानिच्या पावुनियां वराला,
आला वनांतूनि पुन्हा घराला ॥
शुष्का[5] सैरा जेंवि सुवृष्टितोयें[6] ॥
वृद्धी तसी चित्तिं[7] सुखा वरें ये[8][9] ॥ ८६ ॥

मालोजी परत घरां येतो.

तत्काळ त्याला अनुकूल झाले,
रिपू, तयाचें भय सर्व गेलें ॥
आलीं धनें त्यां तरि तो न यांची[10],
झाली कृपा यावनराजयाची[11] ॥ ८७ ॥

तो संपत्तिमान होतो.

बहुत आड तडागाहि बांधिले,
विपुल दान धराविबुधां[12] दिलें ॥
अमित वेंचुनियां धन, सुंदरें,
निजपुरीं रचिलीं सुरमंदिरें[13] ॥ ८८ ॥

तो मोठा दानधर्म करितो.

---

१ उत्तम मोत्यासारिखा. २ वंशीं कुळांत. पक्षीं वेळू. वेळूत मोतीं होतात असी प्रसिद्धि आहे. ३ सत्तावीस. ४ भवानी. ५ कोरड्या सरोवराला. ६ वृष्टीच्या पाण्यानें. ७ सुखाला. ८ वराच्या योगानें. ९ येती झाली (मालोजीच्या चित्तीं). १० न याचना करी. ११ यवनराजाची. १२ ब्राह्मणांकारणें. १३ देवाळयें.

लखजी हा माळोजीची कीर्ति ऐकून.

मालोजि जैं धर्म करी अपार,
लोकां गमे कर्णचि अत्युदार ॥
कीर्ती दिगंतीं तंव जाय त्याची,
वृत्ती फिरे ऐकुनि यादवांची ॥ ८९ ॥

त्याच्या पुत्राकारणें कन्यकेला,
द्यावें ऐसा यादनें बेत केला ॥
हें ऐकोनी तुष्ट झाली जिजाई,
हृदेशीं तो हर्षसिंधू न माई ॥ ९० ॥

आनंदबाष्पें नयनांतुनीं तीं,
जिजाइच्या तैं अनिवार येती ॥
हृदंतरीं[3] जो बहुपूर दाटे,
बाहेर येतो जणुं त्याचें वाटे ॥ ९१ ॥

पादशाहाच्या आज्ञेनें जिजाईला शहाजीस देतो.

नृपाज्ञेनें[4] अर्पी यदुकुलपती[5] आत्मतनया,
तयाच्या पुत्रीला[6], न भुवनि जयाच्या मितें[7] नया[8] ॥
समारंभें केला विधियुत विवाह प्रकट तो,
विधीच्या[9] सांमुख्यें[10] सुरगणहि कार्यार्थ कटतो[11] ॥९२॥
ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें गणेश अभिधा लेलें उपारव्याहि ती ॥
त्यानें निर्मियलें शिवाजिवरि तें काव्य श्रमानें महा,
त्याच्या ह्या पहिल्या रसाळ बुधहो सर्गा कृपेनें पहा ॥९३॥
ह्या प्रकारें हा श्रीशिवाजिचरित्राख्य काव्याचा प्रथम सर्ग समाप्त झाला.

---

१ लखजीची. २ हृदयात. ३ नेत्रद्वारानें. ४ विजापुरच्या पादशाहाच्या आज्ञेनें. ५ लखजीजाधव. ६ शहाजीला. ७ गणना. ८ नीतीला. ९ दैवाच्या. १० अनुकूलतेनें. ११ झटतो.

श्रीशिवाजीचरित्र द्वितीयसर्गप्रारंभ.

साक्या.

लग्नाच्या उत्सवार्थ केला, मंडप तैं अतिथोर ॥ — शहाजीच्या लग्नाचा समारंभ. मंडप.
पटमयभिंतीवरीं काढिले, राघू मैना मोर ॥ १ ॥

दुसरीं चित्रें चित्र विचित्रें, लिहिलीं सुंदर तेथें ॥ — चित्रें. झाल्लरीवगैरे.
छतें भरजरी रम्य झालरी, लावियल्या बहु जेथें ॥ २ ॥

गोधूळीच्या[2] वेळीं दीपा—वळी, लाविल्या फार ॥ — दिवे वगैरे रोषनाई.
हंड्या झुंबरें कांचविलोरें, याहुनि तेज अपार ॥ ३ ॥

वारवधूंचे नाच चालले, बहुविध ठांईं ठांईं ॥ — नाच.
वाजत गाजत मिरवत अणितां, मंडपास जांवाई ॥ ४ ॥

हत्तीवरती साहिबैं नौबद, डंका, ढालैं, अघाडी ॥ — वाद्यें.
तुडुम् नगारे, तासे मर्फे, गायन करिती धोंडी ॥ ५ ॥

धोंधों करणे वाजति होई, वाजंत्र्यांचा बाजा ॥ — तोफाचे आवाज.
ऐकोनीषां भीती भितरे, तोफांच्या आवाजा ॥ ६ ॥

भूषित योषितृवृंद चालिले, वरामागुनी दिव्य ॥ — मिरवणूक. स्त्रियांचें वर्णन.
मनीं खुशाली शाल दुशाली, अंगावर्ती भव्य ॥ ७ ॥

---

१ कनातीवर. २ सायंकाळी. ३ मोठी नौबद. ४ अघाडीस चालणारें निशाण. ५ स्वारीपुढें गाणारे., ६ भूषणें घातलेल्या बायकांचा समुदाय.

त्यांचे अलंकार.

रौप्यजोडवीं, फुलें शेंवती, तोडे पैंजण पांयीं ॥
कंत्ररपट्टे स्वर्णघटित तद्वैव, मंजुलसा होई ॥ ८ ॥

रत्नखचित कांकणें, गोठही, जाड पाटल्या, तोडे ॥
वांकडवेळांवरि हिरे ते, नहो झळकती थोडे ॥ ९ ॥

गळां हार मोत्यांचीं पेंडीं, सऱ्या ठुशा गुजराती ॥
कानींच्या कापांची कांती, शोभा दे गाला ती ॥१०॥

बहादुऱ्या आणि टिका हिऱ्यांच्या, तुरे नथेवरि तीन ॥
विशाळ डोळे कृष्णे काजळें, फिरती जैसे मीनें ॥११॥

शिरीं राखड्या खडे ज्यांवरी, नाग पुढें घालूनी ॥
भांगीं सुभगीं गुलाल भरिला, मन हारे पाहूनी ॥१२॥

मुळीं युवति त्या रूपवत्या वरि, वस्त्रालंकृति रम्य ॥
त्यांतहि जबरा नखरा मग त्या, न नरा कोणा काम्य? ॥१३॥

मंद मंद सुंदरी यापरी, चालति त्या मार्गांत ॥
त्यांना लाजुनि जणूं अप्सरा, लपल्या सुरलोकांत ॥१४॥

आर्या.

शहरांतील बायका वर पाहा यास येतात.

जातां वर मार्गांतुनि, गृहकृत्यें सोडुनी तदा युवती ॥
येती दारापासीं, पाहायाला तयौं सुशीघ्रगती ॥१५॥

---

१ कंवरपट्याचा शब्द. २ काळे (हें डोळ्याचें विशेषण.) ३ काजळाच्या योगानें. ४ मासे. ५ मळव्या तरण्या त्यांत रूपवान त्यावर वस्त्र भूषणानीं रमणीय त्यावर आणखी नखरा. ६ इच्या ठेवण्या जोग्या. ७ शहाजीला.

श्लोक.

कोणी नारी पाजितां लेंकराला,[1]
टाकोनी त्यां पाहुं आली वराला ॥
तीच्या वाहे दुग्ध जें कां स्तनाचें,
जाणे ना तें भान गेलें मनांचे[2] ॥ १६ ॥

कोणी लेंकराला पाजितानां आळी.

वेणी घालित होति कोणि तंव तो ऐकूनि वाद्यध्वनी,
हातीं पेड तसीचि धांवत अली पाहावया लागुनी ॥
कोणी स्नान करूनि पातळ नवें तें नेसतानां भली,
हातांमाजि निऱ्या तशाच धरूनी ती संभ्रमें पातली॥१७॥

कोणी वेणी घालताना आली. कोणी वस्त्र नेसताना आळी.

वस्तांचा मज दे डबा ह्मणुनियां कोणी वदे दासिली,
भक्ष्यांचाच तिणें[3] सुसंभ्रमवशें तीतें अणोनी दिला ॥
तो ती पाहतसे वरा सुवदना त्यां[4] घेउनीयां करीं,
काढी त्यांतुनि राखडी ह्मणुनि तों हातीं तिच्या ये पुरी[5]॥१८॥

कोणी दासीपासून डबा घेऊन दागिने घ्यायास गेली तों तिच्या हातीं पुरीच आली.

सौधाग्रीं[6] व्रजें[7] बसला पुरस्त्रियांचा,[8]
पाहाया मुखविधु तो शहाजियाचा ॥
नेत्रेंदीवरयुगलें तयेचि काळीं,
त्यांचीं तीं अतिकुतुकें प्रफुल्ल झालीं ॥१९॥

वर पाहाण्याकरितां मजावरून बायका बसल्या त्याचें बर्णन.

---

१ लेंकराळा. २ तिच्यामनाचें. ३ दासीनें. ४ डब्याला घेऊन (हातांत.) ५ एक पक्वान्न. (तेंच हातीं येई.) ६ मजावरून. ७ समुदाय. ८ शहरच्या बायकांचा.

रूपकातिशयोक्ति (शहाजीचें मुख व गच्चीवरील स्त्रियांचे डोळे यावर.)

असे सुधांशु[1] गगनोर्ध्वदेशीं,
इंदीवरें[2] होति अधःप्रदेशीं ॥
स्थिती विलोकूनि विलोम[3] त्यांची,
झालीं मनें विस्मित पाहण्यांचीं[4] ॥ २० ॥

फुलांच्या वेण्या केशांत बांधिल्या त्यावर उत्प्रेक्षा.

मदनशर[5] तनूला पीडिती सर्वकाळीं,
म्हणुनि युवति साऱ्या क्रोधयुक्त्या सकाळीं ॥
निजशिरिं कचबंधें पुष्पमाल्यास हातें,
बळकट मज वाटे बांधिती स्वस्थचित्तें ॥ २१ ॥

नगरावर बागाचें रूपक.

पुरप्रदेश स्फुट हाचि बाग,
सौधें जयामाजि लताचि चांग ॥
त्यांचे वरि स्त्रीवदनें फुलें तीं,
नेत्रें तिथें षट्पद[6] भासती तीं ॥ २२ ॥

पौरस्त्रिया शहाजीचें रूप वर्णितात.
भाळ. मुख.

विशाळ याचें बहु भाळ आहे,
म्हणोनि सद्भाग्यचि दीसताहे ॥
हें वक्त्र तों इंदुचि दूसरा हो,
आजन्म गे हा सुखरूप राहो ॥ २३ ॥

नेत्र भुज उर वर्णन.

प्रफुल्लितें जेवि सहस्रपत्रें[7], तेंवी जयाचीं सुमनोज्ञ[8] नेत्रें ॥
दोर्दंड हे स्तंभयुगासमान, भुजांतरोला[9] न असेचि मान[10] ॥ २४ ॥

१–२ एथें सुधांशु आणि इंदीवरें ह्या उपमानवाचक शब्दांनींच क्रमानें शहाजीचें मुख व पुरस्त्रियांचीं नेत्रें ह्या उपमेयांचें ग्रहण होतें म्हणून रूपकातिशयोक्ति. ३ उरफाटी. ४ पाहणाऱ्यांचीं. ५ कामाचे बाण (फुलें.) ६ भ्रमर. ७ कमळें. ८ सुंदर. ९ वक्षःस्थळाला. १० परिमाण.

बाइ हा वर बहू सुकुमार, याहुनी अधिक कोठुनि मार[1] ॥
मन्मथा रति तशीच जिजाई[3] योग्य यांत नच संशय कांहीं २५

यापरीं वदति जों पुरनारी, तों अला वरहि मंडपदारीं ॥
वाहनावरूनियां उतरोनी, आसनीं पुजिति त्या बसवोनी २६

वर मंडपाशी येऊन वाहनावरून उतरून आसनावर बसतो.

आर्या.

जातां मूळ वराला, मंगल उपचार लौकरी तीला ॥
वधुला नारी करिती, अनुसरूनी सर्वलोक[2]रीतीला ॥२७॥

श्लोक.

अंगास लाऊनि सुगंधतेला, माता स्वयें न्हाणितसे सुतेला ॥
टेंकूनियां कुंकुमही कपाळीं, शृंगारिली तें यदु[3]राजबाळी २८

वधूकडील वृत्त. तिचें मंगलस्नान.

वेणी गुंफुनि नागिणीपरि नगां घालूनियां मस्तकीं,
भांगीं शेंदुर भाळिं कुंकुमचिरी बिंदी हिऱ्याची निकी ॥
कानीं तानवडे तसीच नथही नाकीं टिकेची खरी,
कंठीं सुंदर हार रत्नमय तो तैसीच घाली सरी ॥ २९ ॥

वेणी फणी. अलंकार.

मोठे गोट सुकंकणें करयुगीं तोडे, जवे, पाटल्या,
घाली छुंदहि बाजुबंद बरवे बोटीं मुद्या दाटल्या ॥
पायीं पैंजण जोडवीं कटितटीं शोभे बरी मेखला,
अंगीं कंचुकि तंग नेसलि असे उंचा पट्टू[4] चांगला ॥३०॥

---

१ मदन. २ लोकाच्या चालीला. हें अनुसरूनी याचें कर्म.
३ जिजाबाई. ४ पटवस्त्र (विवाहातील) जिजाईचें सालंकृति कन्यादान केलें म्हणून अलंकार वर्णिले.

तिळकवर्णन.

चंद्रीं कलंक अथवा कमलीं सुभृंग,[1]
शोभे तसा यदुसुतावदनीं सुरंग ॥
मोठा खुला तिलक नूतन कस्तुरीचा,
जो रेखिला मुकुरें[2] पाहुनियांच साचा ॥३१॥

मुखादि वर्णन (रूपक सावयव)

तें आनन स्पष्ट विधूच साजे, जें गोंधिलें[3] तोचि कलंक राजे॥
जे केश तें ध्वांतचि हो गणावें, चंद्रोदयीं जें हटतें स्वभावें ३२

नयनवर्णन.

वर्णांचा[4] विपरीतें[5] भाव नयना आला तरी निश्चयें,
पावेना विपरीतता नयन ते जाणोनि कोणी[6] नये[7] ॥
साम्याला झषपंकजादि,[8] झणुनी वेत्ते रसाचे स्वये,
अत्युत्कृष्ट असे सभेत झणती त्यांच्या[9] द्वया निर्भये ॥३३ ॥

मध्य, नाभी, त्रिवळी, स्तन, कंठ, मुख, नेत्र, केश, यांचें रूपकातिशयोक्तिनें वर्णन.

आकाशांत[10] सुवापिका,[11] तिजवरी सोपानपंक्ती[12] बरी,
सोपानावरि पर्वतद्वय[13] तयाहूनीहि कंबूवरी,॥
त्या कंबूवरि पद्म[14] एक विलसे, पद्मांत पंकेरुहें,[15]
रम्ये दोन, तयांवरी घन[16] असे आश्चर्य लोकीं न हे?॥३४॥

---

१ सुंदर. हें तिळकाचें विशेषण. २ आरसा. ३ आधार. ४ वर्ण झणजे अक्षर व रंग. ५ विपरीतता. ६ कोणी झष पकजादि. ७ येईना. याचा अन्वय साम्याला शीं. ८ मत्स्यकमळादि. ९ नयनाच्या द्वयाला नयन यांतील वर्णांची स्थिति उलटी झाली तरी त्याचें स्वरूप नयन असेंच राहातें व रंग फिरला तरी सुंदरत्व जात नाहीं तसें झषपंकज झणजे मीन कमळ याचें होत नाहीं झणून त्याचें साम्य नयनास येत नाहीं हा श्लोकार्थ होय. १० मध्यभागी. ११ नाभी. १२ त्रिवळी. १३ कुचद्वय. १४ कंठ. १५ मुख. १६ नेत्रें.

कटितटी बहु सूक्ष्म विलोकुनी,
मृगपती[1] लपती वनि जाउनी ॥
जँव तिची गति उद्धत पाहती,
निजमनें गज विस्मय वाहती ॥ ३५ ॥

कटी व गति यांचें वर्णन.

तिचें नितंबस्थळ जाड फार, ह्मणोनि त्याचा बहु होय भार ॥
टेंके तया कर्दळिखांब हे कीं, ते ऊरु[2] ऐसेंचि न कोण शंकी ३६

नितंब व मांड्या यांचें वर्णन.

रतीपरी ती युवती सभांतरीं,
तिच्या सख्या घेउनि येति सत्वरी ॥
येतांचि तीच्या मुखचंद्रवीक्षणीं,
चकोर झाले जननेत्र तेक्षणीं ॥ ३७ ॥

वधू सभेत येते.

ठमकत सुगतीनें पातली नोवरी ते,
पतिगळिं कुसुमस्रक् घालुनीयां वरीते ॥
बहुविध तंव वाद्यें वाजलीं त्या सुकाळीं,
तसि सकळजनानीं वाजवीलीच टाळी ॥ ३८ ॥

व वराच्या गळ्यांत माळ घालिते.

आर्या.

कन्यादानविधी मग, आटपुनी त्या वधूवरा क्षिप्रे[3] ॥
नेउनियां वेदीवरि, लाजाहोमादि करविती विप्र ॥ ३९ ॥

कन्यादान. लाजाहोम.

रतिमन्मथापरी तो, जोडा देखुनि जिजाशहाजीचा ॥
झाली हर्षाब्धि[4] जनां, नच लागे अंत पाहतां जीचा ॥ ४० ॥

---

१ सिंह. २ मांड्या. ३ शीघ्र. ४ हर्षवृद्धि.

व्याह्यांचा सत्कार. देउनि अमौल्य वस्त्रें, केले संतुष्ट सर्वही व्याही ॥
दिधले शेले शाली, पागोटीं योग्य योग्य सभ्यांही[1] ॥ ४१ ॥

श्लोक.

भोजनें. मांडे साकरभात, बुंदि, जिलिब्या, फेण्या, करंजा पुऱ्या,
क्षिप्रा, मोहनभोग, हो, घिंवर, ही खाजा, गुरोळ्या बऱ्या ॥
पक्वान्नें विविधें यथापरि बहू घालोनियां भोजनां,
शिष्टसभावना. केले याचक[2] सर्व तुष्ट दिधल्या शिष्टां[3] बहू दक्षिणा ॥ ४२ ॥

आर्या.

मुलीबरोबर आंदण. ऐसें विवाहमंगल, च्यार दिवस जाहलें अनुत्तमसें[4] ॥
दासीदास धनादिक, आंदण दिधलें तयास गणति नसे ४३

श्लोक.

विवाहोत्सव समाप्ति.
झाला विवाहोत्सव पूर्ण यापरी,
गेले वऱ्हाडी अपुल्या घरोघरीं ॥
तीं नांदती स्वीयगृहीं वधूवरें,
भोगीत भोगां बहु सौख्यनिर्भरें ॥ ४४ ॥

जिजाईचें प्रथम गर्भधारण. जाली सगर्भा मग हो जिजा ते, इच्छीत जींजीं मनिं वस्तुजातें[5] ॥
देऊनि तींतीं विजला पती तो, मनोरथा पूर्ण तिच्याकरीतो ४५

प्रथम पुत्र संभाजी.
नऊ मास होतांच सत्पुत्र जाला,
तयीं वाटला तोष बापा अजाला ॥
तयाचें करीती तदा जातकर्मा,
तसें ठेविती नामही शंभुवर्मा ॥ ४६ ॥

---

१ सभासदांस. २ याचक व मित्र. ३ शिष्टांस. ४ अत्युत्कृष्ट. ५ पदार्थसमुदाय.

पुनर्गर्भधारण. डोहळे.

पुनरपिहि[1] जिजाई जाहली गर्भधारी,
तंव तिस मनिं वांछा होति नानाप्रकारी ॥
वर्दत कधिंकधीं ती शस्त्र धारे अणूनी,
मुळ खळयवनांचें टाकितों मी म्हणूनी ॥ ४७॥

द्विजगणां अणि पालिन गोधनां,
सदेवनीं[2] बहु वेंचिन मी धना ॥
निजजनासहि देइन सोहळे,
तिस अशापरि वाटति डोहळे ॥ ४८ ॥

गर्भारपणामुळें अशक्त होऊन जिजाई थोडेच दागिने अंगावर घाली त्या शोभेचें सदृष्टांत वर्णन.

शरीर तंव जाहलें कृश, मुखीं अली पांडुता,
न घालि बहु भूषणें जड ह्मणुनि ती योषिता ॥
प्रभातसमयीं जसी विरलतारका[3] शर्वरी[4],
कृशार्भ[5]विधुमंडलें तसि दिसे तदा सुंदरी॥४९॥

माती खाण्यावर उत्प्रेक्षा.

तदीय तनय[6] क्षितिप्रति यथेच्छ भोगील हा,
त्रिविष्टप[7] जसा बळी सकळ भोगितो वृत्रहा[8] ॥
ह्मणूनि जणुं वासना धरित मृत्तिकाभक्षणीं,
त्यजूनि मधुरादिकां रुचिकरां रसां गर्भिणी॥५०॥

---

१ अवतारी पुरुष गर्भांत असतां गर्भिणी स्त्रिया तद्भावीकृत्याचें अनुकरण करून बोलतात असी पुराणप्रसिद्धि आहे तीस अनुसरून हे डोहळे वर्णिले आहेत ह्मणूनच टाकितों इत्यादि पुन्निर्देश केला आहे. २ साधूंच्या रक्षणांत. ३ थोड्या आहेत तारा जीच्या ठायीं असी. ४ रात्री. ५ क्षीणतेज असें चंद्रबिंब. ६ जिजाईचा पुत्र. ७ स्वर्गास. ८ इंद्र.

त्यावरच प्रकारांतरानें उत्प्रेक्षा.

अथवा॥मातीची घडली असे क्षिति तिलां भोगील माझा सुत,
जिंकोनी सकलां बलाढ्य धरणीपालांस कीं निश्चित॥
वाटे मानुनि यापरीच इतरां टाकूनि त्यां रसां ॥
माती खातअसे जिजा अनुदिनीं होवोनि गर्भालसा ५१

शिवाजीचें जन्मकालवर्णन.

दशम मास असा जंव लागला ,
प्रसवली* सुत फारचि चांगला ॥
समय तो अति उत्तम कीं असे,
भुवन सर्व सुमंगलसें दिसे ॥ ५२ ॥

प्रसन्न जाल्या सकला दिशा नभ[1],
प्रशांत तैसा तरणीहि[2] सुप्रभ ॥
समीर ते मंद सुगंध वाहती,
असीं सुचिन्हें जन सर्व पाहती ॥ ५३ ॥

शहाजीला पुत्रजन्मकथन.

दासी तदा नंदनजन्मवार्त्ता, सांगावया पातलि संभ्रमार्त्ता ॥
तिला सुवस्त्रादिक दे शहाजी,आनंद झालातँवतोमहाजी ५४

वाद्यगजर.

पुत्रजन्मसमयास दुंदुभी, वाजती तँव महाध्वनी नभीं[3] ॥
ऊठती जलदघोष ते जसे, पार वाद्यगजरास तैं नसे ।५५।

शिवाजीचें जातकर्म.

शहाजि तो स्नानकरोनि आला,करीतयाकाळिंच जातकाला॥
बोलावुनी ब्राह्मण मंडळीस,दे दक्षिणा हेम सुवासिनीस५६

आर्या.

*पंचाशीं एक कमें, पन्नाशीं शालिवाह शककाळीं ॥
वैशाख शुक्लपक्षीं तृतीय तिथिला शिवाजिजनि झाली ॥१॥

१ आकाश. २ सूर्य. ३ आकाशांत.

ज्योतिषी करूनि तैं गणितास, सांगती ग्रहफलें वडिलांस ॥
सावधानमन होउनि तातें, ऐकिलें सकल तद्वचनांतें ॥५७॥ जोशी मुलाची ग्रहफळें सांगतात.

केंद्रीं[1] पुण्ये[2] अनस्तैं[3] खेचर[4] निजागारांशतुंगस्थलीं[5],
षष्ठीं[6] पाँप[7] असे, असा न दुसरा झाला कधीं ह्या कुळीं[8] ॥
राजा होइल हा, बलिष्ठ रिपुला जिंकील युद्धीं स्वयें,
किल्ले बांधिल, चोरटे पळुनियां जातील याच्या भयें ॥५८॥

अंतर्बाह्य शुची, मुखांत मधुरा वाणी जयाच्या खरी,
चित्तीं उत्सव सर्वदा, न अळसी ह्या[9] मातृभक्ती बरी ॥
मित्राचे उपकार सर्व, रिपुचें कौटिल्य, तें मानसीं,
सारावेळ धरील[10], बोलि यवनी जाणेल[11] हा फारसी ॥५९॥

विप्रा गोधनभूमिहेमवसनालंकारवर्षाशना,
देईल स्फुट, दानशूर, धरूनी चित्तांत सद्वासना ॥
आली ज्ञानतपें करूनि बरवी लोकांस[12] ज्यां वृद्धता ॥
त्यांच्या उत्तमसेवनें प्रभुपदीं[13] शोभेल हा तत्वतां ॥ ६० ॥

'सतांच्या रक्षेला करिल' असतांच्याहि विलया,
अपारप्रेमानें गुरुभजनिं लावील हृदया ॥
त्यजील क्रोधादि प्रबळ रिपुवर्गास निखिला,
विचारी, सद्वृत्त, स्मृतिपटु, असा होइल भला ॥ ६१ ॥

---

१ प्रथम चतुर्थ सप्तम दशम स्थानीं. २ शुक्रादि शुभग्रह. ३ उदित. ४ ग्रह. ५ स्वकीय राशि, अंश, व उच्च ह्या स्थानीं. ६ लग्नापासून साहव्या घरीं. ७ मंगळादि पापग्रह. ८ भोंसल्याच्या वंशांत. ९ ह्या शिवाजीला मातृभक्ति होईल. १०–११ फारसी भाषा समजेल. १२ श्रीरामदासादिकांस. १३ राज्यपदीं.

स्मृत्यर्थी अनुलक्षुनी करिल हा स्वार्थी नवे कायदे,
त्या योगें सहजांत होतिल जनां नानापरी फायदे ॥
जीवाला अपुल्या अनेकसमयीं रक्षील हा युक्तिनें,
देवीचा वर मेळवील निजला आराधुनी भक्तिनें॥ ६२ ॥

शूरांच्या विभुंच्या विशाल चरिता ऐकेल अत्यादरें,
म्लेच्छाच्या अटकेतुनी चतुरतायेंगें सुटेल त्वरें ॥
भार्या चार करील, थोडिंच मुलें होतील याला बरीं,
आयुर्मान नसे महत्, चपलता भारी मनोभ्यंतरीं ॥६३॥

अर्धनग्न अरण्यवासि बहुधा, त्यांची यया संगती,
होऊनी महती मिळेल विपुला तैसी सुराज्यस्थिती ॥
शीतोष्णादिक सोसुनी बहुविधें राज्यार्थ हा साहसें,
कर्में थोर करील खेचरबळें ऐसें अह्मातें दिसे ॥ ६४ ॥

त्याचें नांव शिवाजी ठेवितात· तें नांव ठेवण्याचें कारण.

हा देईल जनां अपार शिवं हो तैसीं रिपूंचीं पुरें,
जाळूनी क्षय पाववील शिविसा मोठ्या बळाच्या भरें ॥
ऐसीं दोनहि कारणें धरूनियां जोसी दिनीं द्वादशीं,
देती त्या शिशुला यथार्थ अभिधा प्रेमें शिवाजी असी ६५

शिवाजी हें नांव ठेवण्याचें दुसरें कारण.

जेथें फार शिवां तरू शिवनदी आहेत, त्या अद्रिला,
संज्ञा श्रीशिवनेरि ठेविलि बुधीं मोठा नगीं मानिला ॥

---

१ मनु याज्ञवल्क्यादि स्मृतींस· २ कौरवपांडवांच्या· ३ देवाच्या· ४ भारतभागवतादि ग्रंथा. ५ हेटकरी व मावळे· ६· जन्मकाळच्या ग्रहांच्या बळानें. ७ कल्याण. ८ शंकरासारखा पुरांचा जाळणारा· येथें श्लेष आहे ९ अन्वर्थ. १० हिरडे व आवळी यांचीं झाडें व शिवनदी. ११ पर्वत मंडळींत.

तेथें हा मुलगा शिवाशुभवरें झाला जनी यास्तव,
याचें नांव शिवाजि या शिके असो कार्यामधें वास्तव ॥ ६६ ॥

शहाजी दक्षिणा वस्त्रभूषणादि वांटितो.

जोश्यांच्या वचनासि ऐकुनि अशा तोषास पावोनियां,
वांटी होनें पिता बहूत पुतळ्या तैं मोहरांच्या चया ॥
शाली, मौक्तिकहार, हैमकटकें, विद्वद्वरां मुद्रिका,
देई गांव इनाम एक गणका तत्काळ मोठा निका ॥ ६७ ॥

शिवाजीचें शिशुत्ववर्णन.

निजेलें असें लेंकरू दिव्यसेजे,
पडे पाळथें रम्य तेव्हां दिसे जें ॥
वरी मस्तका ऊचलोनी, बळानें,
सराया पुढें पाहिजे कीं उरानें ॥ ६८ ॥

अन्नप्राशन संस्कार.

अन्नप्राशनवासरीं सुजननी वस्तू बहू मांडिती,
रांगूनी मुलगा जियेस शिवतो त्यीं अन्वयें कल्पिती ॥
वृत्ती अग्रिम, तो शिवाजि शिवला खड्गास चापा शरा,
टौंकारूनि दिशा विलोकि सगळ्या तेथें फिरे गर्गरा ॥ ६९ ॥

रांगणें व चालूं लागणें.

रांगे तसा बाळ उभाही राहि, धरोनियां भींतिस तो करांहीं ॥
हळूहळू टाकितपावलातें, दायी क्वचित् चालवित्यामुलातें ७०

बाळ लेणें.

बाळ्या कर्णयुगीं, शिरीं बिजवरा सन्मौक्तिकीं साजरा,
कंठीं वाघनखें सुवर्णघटितें, मध्यें जयांच्या हिरा ॥

---

१ तेथें शिवा नामक देवी आहे तिच्याप्रसादानें. २ मंगळ, ३ सोन्याचें एक नाणें आहे. ४ पंडितास व वैदिकांस. ५ हा एक लेंकरास संस्कार करितात त्या दिवशीं. ६–७ ज्या पदार्थाला लेंकरूं हात लावितें तदनुसार. ८–९ पुढील उपजीविका.

बोटीं रत्नमुद्रा, करीं मणगऱ्या, वेळा भुजीं बांकड्या,
कर्गोटा कंमरेस तो रुणझुणीं, वाळे, पदीं तोरड्या ॥७१॥

असी शुक्लपक्षीं विधूची कला हे,
दिनानुक्रमें कांतिवृद्धीस[1] लाहे ॥
तसी वाढुं लागे तनू बाळकाची,
जिला शोभवी कांति भूषादिकांची ॥ ७२ ॥

शिवाजी बोलूं लागतो.

मग हळु हळु बोले बोबडी गोडवाणी,
करि नवनव लीला नित्य गोजीरवाणी ॥
हँसत तँव दिसे ते कोमला दंतेराजी[2],
घडिघडि वडिलांच्या तोष दे अंतरा जी ॥७३॥

बालस्वभाव भोजन.

माता रुतां घालित भोजनास, पळे मुखीं घेउनि एक घांस॥
सरे तदा येउनि घे दुजाला, आनंदती पाहुनि सर्व जाला ७४

बाळक्रीडा.

याहूनियां तो जव थोर झाला, क्रीडार्थ बोलावि कुमार जाला[3] ॥
होवोनियां आपण भूमिपाळ[4], मंत्री शिपायी, करि अन्य बाळ[5] ७५

शेंडी राखणें. विद्यारंभ.

चूडादी ते सर्व संस्कार त्यानें, केले मोठ्या आदरानें पित्यानें।
पंतोजीला ठेउनीयां मुलातें, लावीयेलें अक्षरा शीकण्यातें ७६

आर्या.

दिवसं दिवस अशापरि, वाढे तो दिव्य बाळ शिवराय ॥
पाहुनियां पितरांच्या, हृदयांतरिं हर्षसिंधु न समाय ॥७७॥

---

१. पावे. २ दंतपंक्ति. ३ मुलांची मंडळी. ४ आपण राजा होई. ५ दुसऱ्या मुलांस प्रधान व शिपायी करी.

श्लोक.

शिशुत्व[1] कमती पुढे अणि चढे तदा यौवन[2], शिवाजीचें तारुण्यारंभवर्णन सदृष्टांत.
तनूवरि, बघूनि जा रमतसे जनाचें मन ॥
वनीं शिशिरिं[3] संपतां ऋतु वसंत जों येतसे,
तयीं तरुगणां[4] जसी बहु अपूर्व शोभा दिसे ॥ ७८ ॥

साक्या.

बिजापुर नगराचा नृपती, यवनचि जो जातीचा ॥ शाहाजीची थोडी गोष्ट.
शाहाजी हा आश्रित होता, बापापासुनि त्याचा ॥ ७९ ॥

यवन नृपाला युद्धादिक तैं, प्रसंग होयी प्राप्त ॥
तदा शहाजी साह्य करी त्या, जैसा त्याचा आप्त॥८०॥

बहुत करुनि तो बिजापुरांतचि, झालासे राहिवासी ॥ प्राय: तो बिजापुरांत राही.
ज्येष्ठ पुत्र जो शंभु तयाचा, राहे त्याच्यापाशीं ॥८१॥

पुंण्य[5] नगर हें शाहाजीच्या, होतें अधिकारांत ॥ शाहाजीनें.
त्याची सत्ता दिधली एका, विप्राच्या हातांत॥ ८२ ॥

दादोजी ही प्रसिद्ध अभिधा, होती त्या विप्राला ॥
नाहीं दिसली कधींच उपमा, ज्याच्या चातुर्याला८३

आर्या.

पुंण्य ग्रामीं दिधलें, बांधुनि पुत्रास सौध त्यासि खरें ॥ पुण्यांत वाडा बांधून तेथें शिवाजीला.
ज्याचीं स्पर्धा करिती, अत्युन्नत इंदुमंडला शिखरें[6] ॥८४॥

---

१ बाळपण. २ तारुण्य. ३ शिशिरऋतु. ४ वृक्षसमुदायास.
५ पुणेंशहर. ६ महामेरींत.

दादोजी कोंडदेवाच्या शिक्षेंत ठेविलें.

तेथें शिवरायातें, मातेसह ठेविलें शहाजीनें ॥
त्याच्यापाशिं मनुष्यें, नेमुनि दिधलीं सुयोग्य अणि*जीर्णें ८५

श्लोक.

दादोजी कोंडदेव द्विजवर[1] चतुर[2] श्रेष्ठ संरक्षणाला,
शाहाजीनें सुताच्या विनयनयविदें[3] सन्मती योजियेला ॥
ज्याच्या नीतिज्ञतेची बहुत पसरली कीर्ति साऱ्या दिगंतीं,
त्याच्या योग्योपदेशा श्रवणपथिं अणा हीच माझी विनंती ८६

दादोजी शिवाजीला साधारण नीति सांगतो.

प्रभातीं उठोनी स्मरे ईश्वराला,
असे योग्य हें कर्म लोकीं नराला ॥
अशानें सुखें जातसे काळ सारा,
ययावीण जातो गणी त्या असारा ॥ ८७ ॥

खोटें बोलुं नको अमंगळ शिव्या देऊं नको तूं परा ॥
मर्में काढुं नको जनीं अयिकतां श्रोत्यां सुटे कांपरा॥
द्वेषानें अथवा बळें करूं नको लोकांचि निर्भर्त्सना ॥
विश्वासास्पद बोलुनी मग पुढें कोणासिही वंचनों[4] ॥८८॥

साधुपुरुषाचीं लक्षणें.

वाणी सत्य सदैव दानसमयीं तें आतुराकारणें[5],
शास्त्रांतील विचार तत्ववचना अत्यादरें ऐकणें ॥
बोलीला अनुरोधुनी निजगृहीं बाहेर वा वागणें[6],
अन्याचे उपकार अल्पहि जरी त्यांतें बहू मानणें ॥९०॥

* पुरातन-वृद्ध. हें मनुष्यांचें विशेषण. १ ब्राह्मण. २ उत्कृष्ट चतुर. ३ नम्रता आणि नीति यांतें जाणणारा. हें शहाजीनें यांचें विशेषण. ४ वंचूं नको. ५ योग्य समयीं दीनाला दान करणें. ६ बोलण्या प्रमाणेंच घरांत व बाहेर चालणें.

संपत्ती विपुला मिळालि असतां गर्वाविणें राहणें,
कोणी आपुलिया घरासि अलिया प्रेमें तया पूजणें ॥
स्वीयाला परक्यास वा नकधिंही निंदोक्तिनें बोलणें,
तारुण्यांतचि इंद्रिया वळविणें हीं साधुचीं लक्षणें ॥९०॥

धैर्याला[1] धनलोभ, कोप विनया, प्राणास मृत्यू त्वरें,
ईर्ष्या धर्मकृतीस, कामविषया वांछा हि लाजेस रे ॥
रूपालाहि जरा बळेंच हरिते, पुष्टीस चिंता महा,
सच्छीला[2] खल[3]संग, संतत मनीं ह्या गोष्टि तूं पहा ॥९१॥

कशानें कशाचा नाश होतें.

बुधांतें[4] कवीतें[5] गुरूतें[6] हि अस्तीं,
सदा पाववीतो स्वतेजें[7] गभस्ती[8] ॥
ह्मणोनीच तो नित्य अस्तासि जातो,
परास्तेच्छु[9] लोक स्वतां नष्ट होतो ॥ ९२ ॥

दुसऱ्याचा ऱ्हास इच्छूं नये याविषयीं सश्लेष दृष्टांत.

वृक्षारोहण तूं कधीं करूं नको, पाण्यांत डुंबूं नको,
जेणें प्राणविपत्ति होइल अशा कार्यास घेऊं नको ॥
कोणाच्या सदनांत वा अडपथें गावांत जाऊं नको,
विद्येला विसरूं नको, पढ सदा फांशानिं खेळूं नको॥९३॥

---

१ धैर्याला धनलोभ, विनयाला कोप बळेंच हरितो असा दोन दोन पदांचा अन्वय जाणावा. २ सुस्वभावाला. ३ दुर्जनसमागम. ४ ग्रहविशेष, पक्षीं पंडित. ५ शुक्रग्रह. पक्षीं काव्य करणारा. ६ बृहस्पति. पक्षीं शिक्षक. ७ तेजानें. पक्षीं दर्पानें. ८ सूर्य. ९ दुसऱ्याचा ऱ्हास इच्छिणारा. या श्लोकांत श्लेष व अर्थांतरन्यास अलंकार आहे.

आत्मरक्षणार्थ स्त्री देखील टाकावी.

विपत्त्यर्थ रक्षा करी तूं धनाची!
तयातें हि भार्याहितासाठि वेंची ॥
जरी संकट प्राप्त होई स्वतांस,
तरी वेंचि भार्येस आणी धनास ॥ ९४ ॥

साधुस्वभाव वर्णनाचें कुलक (दोन श्लोक.)

दुःखी मी ह्मणुनी अकार्यकृतिला धैर्यें न आरंभितो,
लोकांच्या मनिं भीति होइल असें खोटें न जो बोलतो॥
दाना देउन मागुती स्वहृदयीं तापा न जो पावतो,
अंगीं निर्बलता असूनि रिपुसीं क्रोधें न जो भांडतो ९५

देशाचार कुलस्थितीस बघुनी संसारिं जो वागतो,
शास्त्राज्ञा त्यजुनी प्रकल्पित मतें धर्मीं न जो चालतो॥
कार्या वांचूनियां उगीच परक्या दारीं न जो धांवतो,
कालीं जो नर विक्रमासि करितो, तूं जाण साधूच तो ९६

गुह्य गोष्ट मित्रापाशीं देखील बोलूं नये.

न बोले कदा गुह्य लोकांत कांहीं,
स्वमित्रासही सांगणें योग्य नाहीं ॥
जरीं होय तो[५] वांकडा दैवयोगें,
तरीं गुह्य सारें जनामाजि सांगे ॥ ९७ ॥

आर्या.

नीतिकथनोपसंहार.

दादोजीनें ऐसी, कथिली नीती तदा शिवाजीला ॥
योग्य असे सर्वांही, वर्तन हो अनुसरोनियां जीला[६] ॥९८॥

---

१ आपत्काळासाठीं. २ धनातें. ३ पाखंडमतानें. ४ पराक्रमास. ५ मित्र. ६ ज्या नीतीस.

श्लोक.

बाहूनां बहु पुष्टता, कठिणता वक्षःस्थला दीर्घता,
नेत्रां चंचलता, अपांगयुगुला अत्यंत ती रक्तता ॥
स्कंधा मांसलता, मुखा रुचिरता, ग्रीवेस पीनोच्चता[2],
तारुण्यें दिधली असी अवयवव्यूहास[3] तैं रम्यता[4] ॥९९॥

तारुण्याच्या योगानें शिवाजीचे शरीरावयव पुष्टी वगैरे पावून रमणीय झाले तो प्रकार.

ज्याचा तात असे सदाशिव कृती, माता सती पार्वती,
गांव त्र्यंबक हें गणेश अभिधा लेले उपाख्याहि ती ॥
त्यानें निर्मियलें शिवाजिवरि तें काव्य श्रमानें महा,
त्याच्या ह्या दुसऱ्या रसाळ बुधहो सर्गा कृपेनें पहा १०० ॥

ह्या प्रकारें हा श्रीशिवाजिचरित्राख्य काव्याचा द्वितीय सर्ग समाप्त झाला.

अथ श्रीशिवाजीचरित्र तृतीयसर्गप्रारंभ.

आर्या.

कन्या निंबाळकर, प्रसिद्ध कुळिंची असे सुरूपवती ॥
ऐशी शीलादिगुणीं, अन्वित लोकीं तदा दुजी नवती ॥१॥

निंबाळकराची कन्या सईबाई हिचें वर्णन.

नचि विस्मरे[5] कधीं ती, सार्भुक्ता[6] गोष्टि ज्या अनेकविधा ॥
ह्यास्तव जाणों दिधली, वडिलीं तिजला सई अशी अभिधा ॥२॥

सई हें नाव का ठेविलें याचे उत्प्रेक्षा.

---

१ हें पद देहलीदीपकन्यायानें पूर्वोत्तरान्वयि आहे. २ पुष्टता आणि उंचपणा. ३ अवयवसमुदायास. ४ सौंदर्य. ५ विसरे. ६ भल्या लोकांनीं सांगितलेल्या.

तिच्या मुखाचें वर्णन.

यद्वदनाची समता, यावी ह्या हेतुनेंच कीं कमलीं ॥
आरंभिली तपस्या, दुःखा सोसुनि गमे जलीं बिमलीं ॥३

मुख व नेत्र यावर कमळ व भ्रमर यांचें रूपक.

मुख तेंचि कमल शोभे, त्यावरि जे नेत्र तेचि हो भृंगे ॥
पाहुनि त्यांची कांती, न मानसीं कोणता युवा गुंगे ॥४॥

कपाळ फार रुंद का होतें यावर उत्प्रेक्षा.

पातिव्रत्यक्षितिपतिपत्नीत्वादिक असंख्य गुणवृंद ॥
लिहिण्यासाठिंच जाणों, केलें विधिनें कपाळ बहु रुंद॥५॥

तिच्या नेत्रांचें वर्णन (अपन्हुत्यलंकार)

तीचीं जीं नेत्रें तीं, नव्हतीं नेत्रें परंतु नलिनें तीं ॥
अपणाकडे वळवुनी,लोकदृगलिच्या वळेंचि वंलि नेती ॥६

उदर कुच त्रिवळी यांचें वर्णन.

उदर तिचें बहुसुंदर, अश्वत्थाचें जसें दिसे पान ॥
कुचपर्वतीं चढाया, जेथें त्रिवलीच दिव्य सोपान ॥ ७ ॥

कटी व नितंब यांचें वर्णन.

मूर्ती घडतां विधिनें, कोरूनि एक्या स्थला दुज्या भरिलें॥
ह्यास्तव जाणों कटिला, सौक्ष्म्य नितंबास जाडपण आलें८

तीच्या स्वराचें वर्णन (विभावनालंकार.)

तीचा आति मधुरस्वर, ऐकुनि कारिती रसज्ञ जन नवला॥
कीं शंखांतुनि वीणानाद कशी काढिते पहा अबला ॥९॥

तीचें शीलादि गुण व मसलतीचें चातुर्य याचे वर्णन.

शीलरूपसद्वाणी, यौवनेंही त्यांमधें असे तुर्य ॥
अणखी पंचम गुण तो,होता विख्यात मंत्रचातुर्य ॥१०॥

१ जिच्या वदनाची. २ कमळें. ३ लोकांच्या दृष्टिरूप भ्रमरांच्या. ४ पंक्ति (पातें.) ५ नेति झाली (यांचा कर्ता नलिन.) ६ पिंपळाचे. ७ पायऱ्या. ८ बारिकपणा. ९ ढुंगणास. १० सईबाईचा. ११ तारुण्य. १२ शीलादिकांमध्यें. १३ चौथे. १४ मसलतीचें चातुर्य.

झालें लग्न तिच्याशीं, शिवरायाचें महासमारंभें ॥
तेव्हां ह्मणति वऱ्हाडी, ह्यानें स्त्री मिळविली समा[1] रंभे[2] ११

तिच्या बरोबर शिवाजीचें लग्न होतें.

पाहुनि त्यां दोघांचे, अनुपमगुणगण तसें रुचिररूप[3] ॥
ह्मणती सर्वहि जोडा, रचिला विधिनें बहूत अनुरूप ।१२।

श्लोक.

धनुर्विद्येमाजी श्रम करित रात्रंदिवस तो[4],
दृढाभ्यासातें जो करि गुण तदंगींच वसतो ॥
तयेविद्येमध्यें निपुण तिसरा पांडुतनय,
स्वयें झाला तैसा बहु वसत ज्याच्यांत विमय ॥१३॥

शिवाजी धनुर्विद्येंत निपुण होतो.

कसरत शिकला तो शूर नानाप्रकारीं,
गगनिं उडत पक्ष्या गोळि घालोनि मारी ॥
बहुत लघु तयाचें जाहलेंसें शरीर,
अतिकुशलहि अश्वारोहणीं तो नृवीर ॥ १४ ॥

तो मलखांब जोडी वगैरे कसरत शिकतो.
तो उत्कृष्ट घोड्यावर बसणारा होतो.

जोरानें शर मारुनी अचुकतो लक्ष्यास वेधावया,
बोथाटी शिकला तसाच शिवजी पट्टाहि खेळावया ॥
कुस्तीतें करि पेंच घालित असे नानाप्रकारें बळें,
पाडी सर्व गडी बहू चपळ तो कोणासही नाकळे ॥१५॥

तो कुस्ती वगैरे खेळायास शिकतो.

शहाजीच्या पुत्रा मति अतिविचित्रा निपजली,
क्षिती जिंकायाची मसलत करी गुप्त वहिली ॥

शिवाजीला राज्य मिळविण्याची इच्छा होते.

---

१ तुल्या. २ रंभेसी. ३ सुंदर. ४ शिवाजी. ५ जो कोणी पुरुष.
६ अर्जुन. ७ हलका. ८ निशाणास.

निदान एक तरी किल्ला मिळो असें त्यास वाटतें.

मिळे मातें किल्ला ह्मणत जरिही एकचि खरा,
तया ऐसा लाभ प्रकट भुवनीं नाहिं दुसरा ॥ १६॥

आर्या.

तो त्याविषयीं यत्न करूं लागतो.

ऐसें मनांत आणुनि, उत्साहें शूर तो शहाजिसुत ॥
निजराज्यसुवृध्दीचें, बांधो लागे सुयुक्तिनेंचि सुत ॥[१] १७॥

दादोजी त्याचा निषेध करितो.

दादोजी जाणुनि तें, सांगे त्या गोष्टि युक्तिच्या चार ॥
बोले तो संप्रति बा, ऐसें[२] करणें नव्हेचि सुविचार॥ १८॥

श्लोक.

आपुली स्थिती पाहुनी स्वतां, कार्य साधण्या घालिजे हता॥
जो असे बहू शक्तिहीन रे, वाढवूं नये द्वेष त्या नरें॥ १९॥

थोर शत्रुसीं मित्रता करी, हीच गोष्ट बा अंतरीं धरी ॥
त्यासि जो करी वैर तो नर, पावतो जनीं नाश सत्वर॥ २०॥

ह्मणुनि मी कथितों तुजला अतां,
यवन हे असती बळवान् स्वतां ॥
न करि त्यांसि विरुद्धपणा कधीं,
सुचवितों अजि हें तुजला अधीं ॥ २१॥

शिखानष्ट[३] हे कर्मचांडाळ मोठे,
तयां सारिखे दुष्ट नाहींत कोठें ॥
जरी यांसवें वांकडा वागसी तूं,
तरी होति हे धर्मनाशास[४] हेतू ॥ २२ ॥

---

१ संधान. २ राज्य वाढविणें. ३ मुसलमान. ४ हिंदुधर्मनाशास.

रोखी असे जें तुझिया हतांत, आणूं नको गोष्ट दुजी मनांत॥
तें कर्म आहे बहु साहसाचें, राहे सुखें सोडुनि त्यास साचें।२३।

टाकूनि अर्धी सगळीस धावे, त्या मानवा ठेविति लोक नांवें॥
प्रौप्तावनाचा करि बा उपाय, तूतें अज्ञानें न कधीं अपाय।२४।

दादोजी तो यपुरी शाहजीच्या,
पुत्रालागीं गोष्टि सांगे रितीच्या ॥
त्याच्या चित्ता आवडेनाच कांहीं,
स्वातंत्र्याचें सौख्य चित्तांत वाही ॥ २५ ॥

शिवाजीला दादोजीचें सांगणें रुचलें नाहीं.

पश्चिमेकडिल वन्य ते बळी, ज्यांस हो ह्मणति लोक मावळी ॥
त्यांस सैनिक करीत भूपती, ज्यांपुढें रिपुदळें विलोपती २६

शिवाजी मावळे लोक चाकरीस ठेवितो.

आर्या.

तानाजी मालुसरे, बाजि फसल्कर व येसजी कंक ॥
शिवरायाचे औद्य, स्नेहांचे सौख्यशयनपर्यंक ॥ २७ ॥

त्याचे तिघे बाळमित्र.

श्लोक.

हे तिघे प्रथम साह्य जाहले, तद्वशें बहुत दुर्ग साधले ॥
त्यांत आधि नृप घेत तोरणा, शत्रुसीं न करितांच तोरणा २८

त्यांच्या साह्यानें तो प्रथम तोरणा किल्ला घेतो.

आर्या.

भावी जो विजयोत्सव, तत्प्रारंभार्थ हा सुतोरण हो ॥
ह्मणुनिच जाणों तत्सम, नामक ते घेति दुर्ग तोरण हो२९

त्याच्यावर उत्प्रेक्षा.

---

१ रक्षी. २ राज्य वाढविणें. ३ मिळालेल्याच्या रक्षणाचा. ४ आरंभींचे. ५ मित्रत्वाळा. ६ सुखकारक शयनाचे पलंग ह्मणजे मित्रतेचे पात्र. ७ किल्ला. ८ किल्ल्याचें नांव. ९ पुढें होणारा. १० उत्सवांत तोरण बांधितात तसें.

साक्या.

किल्ला का बेतल्या तें शिवाजी विजापूरच्या पाछायास युक्तीनें कळवितो.

बिजापुराला दूत पाठउनि, कळवी तो यवनाला ॥
कीं हा तुमच्या सोईकरितां, आह्मी घेतला [1]किल्ला ॥३०॥

या प्रांतींचे जन हे असती, फार करोनी दुष्ट ॥
ते राजाला तसे प्रजेला, बहुतच देती कष्ट ॥३१॥

त्याच्या परिहारार्थचि केवळ, केलासे स्वाधीन ॥
त्या दुष्टा लोकांतें आह्मीं, करोनि दंडें लीन ॥३२॥

बिजापूरकर तो परत घेण्याचा उद्योग करीत नाहीं. त्याचें कारण.

बिजापुराच्या यवननृपतिनें, ऐकुनियां ही मात ॥
औदासीन्यें नाहिं घातलें, मानस त्या कामांत॥३३॥

कांकीं त्याचे मंत्री होते, वश्य शिवरायाला ॥
ह्मणोनि त्यांनीं अनुमत न दिलें, दुर्ग परत घ्यायाला ३४

शिवाजी हा किल्याची दागदुजी करितो.

मग तो त्यानें खर्च करूनी, दुर्ग चांगला केला ॥
पाषाणांचीं तटें बांधुनीं केलें दृढतर त्याला ॥ ३५॥

लोखंडाचे पट्टे तैसे, खिळे ठोकुनी जाडे ॥
ठायीं ठायीं बुरुज बांधुनी, केलीं त्यास कवाडें॥३६॥

लोहमयी शृंखला अर्गळा, केल्या दरवाज्याला ॥
तोफेच्या गोळ्यानें देखिल भंग नव्हे हो ज्याला ॥३७॥

असा दुर्ग तो नवीन केला होता जो का प्रैत्न ॥
नंतर त्यावर लष्कर ठेवायाचा केला यत्न ॥ ३८ ॥

---

१ जुना.

त्या दुर्गा बांधितां गवसला, निधी[1] धनाचा[2] एक ॥
ईशकृपेनें हेमचि होतें; हतीं घेतली राख[3] ॥ ३९ ॥

त्या कारखान्यात त्याला मोहराचा हांडा सापडतो.

जगदंबेची कृपा नृपावरि, आहे या हो फार ॥
म्हणुनिच त्याला ऐसें होतें, प्राप्त द्रव्य अपार ॥ ४० ॥

भवानिला प्रिय वांटे जैसा, आत्मज[4] तारकहंता[5],
तसाचि वांटे हाही[6] करी जो, दूर सपत्नाहंता[7] ॥ ४१ ॥

लौकर लौकर नृपवर लष्कर, करूं लागला गोळा ॥
द्रव्य खर्चुनी सिद्ध कराया, लागे दारू गोळा ॥ ४२ ॥

तेथें शिवाजी हा सैन्य व युद्ध सामग्री हीं सिद्ध करितो.

मोठया मोठया लंगर तोफा, किल्यावरती ओती ॥
ज्यांच्या केवळ दर्शनमात्रें, शत्रुस भीती होती ॥ ४३ ॥

तोफा.

युद्धासाठीं सिद्ध करी तो, नूतन तीर कमानी ॥
मनीं बाळगी उत्कंठा जो, वीर थोर अभिमानी ॥ ४४ ॥

तीरकमठे.

भालेबर्च्या खांडे तैशा, बंदूका तरवारी ॥
ज्यांच्या योगें यवन सैनिका, शूरपणें तो वारी ॥ ४५ ॥

भाले वगैरे.

जिकडे तिकडे खडे शिपायी, शूर आणि सरदार ॥
सर्वीं मिळाले लोक मावळे, सोडुनियाँ घरदार ॥ ४६ ॥

१–२ मोहराचा हंडा. ३ राख घेतली तरी ईश्वरकृपेनें सोनें होतें. ४ आपला पुत्र. ५ स्वामिकार्तिक. ६ येथें जनास हें पद्य अध्याहृत. ७ शिवाजीही. ८ शत्रूचा अहंकार (दूर करी याचें कर्म.)

ऐशापरि तो युद्धसिद्धता, करिता झाला राजा ॥
झटुनि कटुनि यापरी करी तो, निजदेशाच्या काजा ॥४७॥

जी कां मागें पूर्व युगांतरीं, दुष्ट दानवां मारी ॥
तीच यया कलियुगांत झाली, जगदंबा सहकारी ॥४८॥

तिच्या प्रसादें चक्रवर्तिपद[1], होइल लब्ध ययास ॥
जनीं मानुनी मनीं यापरी, भजूं लागले त्यास ॥ ४९ ॥

तो आणखी एक नवा किल्ला बांधितो.

अणखी एक्या पर्वतशिखरीं, दुर्ग बांधिता झाला ॥
अत्यंत श्रम तया खर्चेंही, बहुत पडे राजाला ॥ ५० ॥

बळकट तटबंदि ही तयाला, शिसें पाजुनी केली ॥
ज्याच्या बुरुजांचीं शिखरें, अति उंच नभामधिं गेलीं ५१

त्याचें राजगड हें नांव ठेवितो.

राजगिरी हें त्यास ठेविलें, परम भक्तिनें नाम ॥
जबरदस्त बांधिलें असे हो, त्या किल्याचें काम ॥५२॥

तेथेंही स्थापिली तयानें, मोठी बलाढ्य सेना ॥
जिच्या अग्रभागीं शत्रुंचें, शौर्यही कांहीं चालेना ॥५३॥

त्यावर सैन्य ठेवितो.

अशा प्रकारें संरक्षाया, नृपतीनें तो दुर्ग ॥
त्यावरि ठेउनि दिधला निवडक, अपला सेवकवर्ग॥५४॥

शिवाजी हा राज्याविषयीं फारच उत्सुक हें दादोजी मनांत समजतो.

दादोजीनें पाहुनि ऐसा, दुर्गादिकप्रकार ॥
मनीं ह्मणे हा शिवजी राज्या-विषयीं उत्सुक फार ॥५५॥

---

१ एकछत्रिराज्य.

माझा देहीं ही आलीसे, दुर्धर वृद्धावस्था ॥
तरी अतां लाविली पाहिजे, कांहीं तरी व्यवस्था ॥५६॥

त्याचें वारण करण्यासाठीं, उपदेशहि जरि केला ॥
तरि तो नच ऐकेल असाहा, निश्चय होय तयाला[1] ॥५७॥

दादोजी हा शिवाजीच्या-उत्साहास अनुसरतो.

मग तो अपुल्या चित्तीं करिता, झाला एक विचार ॥
कीं आतां उत्तेजित कीजे, ह्याचाची आचार ॥ ५८ ॥

ऐसें मनांत आणुनि त्याला, बोले तो एकांतीं ॥
वृद्धपणांतहि शोभे ज्याच्या, देहीं अपूर्व कांती ॥५९ ॥

दादोजी हा शिवाजीला राजधर्म निरूपितो.

ताता, आतां झालासी तूं, राज्य कराया योग्य ॥
बाहुयुगीं बल विपुल जयाच्या, त्याची वसुधा[2] भोग्य॥६०

श्लोक.

विद्याशांति इत्यादि गुणाची प्रशंसा एकावली अलंकारानें करितो.

विद्या भूषविते नरास, तिजला[3] शांतीच भूषा[4] खरी,
शांतीला समयीं[5] पराक्रम तशी शोभा अणी साजरी ॥
तैशी त्याहि पराक्रमास नियतां सिद्धी[6] बहू शोभवी,
ती सिद्धी नयरीतिनें[7] मिळवितां सत्कीर्तिला वाढवी॥६१॥

सत्याचें रक्षण व तज्जन्य फळ याविषयीं.

सत्याचें परिपालन प्रतिदिनीं यत्नें करावें जनीं,
त्यापासोनि सुमित्रलाभ घडतो हा स्वार्थ आणीं मनी ॥
आहे लाभ सुवर्णरत्नमणिंचा तैसा दुजा भूमिचा,
त्यापेक्षांहि[8] सुमित्रलाभ बरवा हा बोध सन्नीतिचा ॥६२॥

---

१ दादोजीला २ पृथ्वी. ३ विद्येला. ४ भूषण. ५ योग्यकाळीं. ६ निश्चितफळ. ७ न्यायरीतीनें ८ सुवर्णादिकांच्या लाभापेक्षा.

अप्राप्तार्थाची प्राप्ति प्राप्तार्थाचें रक्षण रक्षितार्थाची वृद्धि व वृद्धार्थाचें सत्पात्रीं दान या विषयीं.

जें का लब्ध नसे धनादि मिळवी त्यातें स्वधर्में बरें,
लब्धाच्या परिपालना करि तसें मोठ्या श्रमाच्या भरें ॥
लब्धार्थासहि वाढवी अनुदिनीं सोडूनि सारीं भयें,
सत्पात्रा बघुनी समर्पण करी वृद्धार्थ[1] ही तो स्वयें ॥६३॥

पूर्वीं विचार केल्यावाचून कोणतेंही कार्य सहसा करूं नये याविषयीं.

विचार करुनी अधीं करि सदैव कार्यास रे,
विचाररहिता नरा विविध आपदा ये त्वरें ॥
विवे[2]कमुख ज्या नरीं गण वसे गुणांचा सदा,
तयास वरिती जनीं गुणवे[3]शा स्वयें संपदा ॥ ६४ ॥

जेथें विचार सुचत नाहीं तेथें शास्त्र हें मार्गदर्शक आहे याविषयीं दृष्टांत.

वादग्रस्त असे ह्मणूनि न सुचे कार्यार्थ कीं अंतरीं,
डोळ्यांनां न दिसे पदार्थ पडला जैसा तमो[4]भ्यंतरीं ॥
तेव्हां दीप तमास नाशुनि जनां अ[5]र्थास दावी तसें,
संदेहास हरूनि शास्त्रचि खरा कार्यार्थ दावीतसे ॥६५॥

साम दान भेद दंड हे चार उपाय केव्हां व कसकसे करावे याविषयीं.

शत्रू स[6]न्मधुरोक्तिनें धनचें[7]या देवोनि वा साधिजे,
त्याच्या वा घरमंडळींत कपटें वैरा[8]सि उत्पादिजे ॥
ऐसी ही कृतिनें असा[9]ध्य रिपुच्या देशीं चढाई करी,
अंतीं मार[11]णें हा उपाय चवथा योजूनि सिद्धी करी ॥६६॥

---

१ वाढविलेला अर्थ. २ विचारादिक. ३ गुणांच्या स्वाधीन. हें संपदा याचें विशेषण. ४ अंधारात. ५ पदार्थास. (दावी). ६ गोड भाषणानें (साधिजे) हें साम. ७ अथवा पुष्कळ द्रव्य देऊन (साधिजे) हें दान. ८ अथवा घरांत कलह लावणें हा भेद. ९-१० अथवा तीनही उपायांनीं शत्रु असाध्य आहे तर त्याजवरच्या देशावर चढाई करून. ११ लढाई हा दंड शेवटीं. (करावा)

त्रू वा निजनंदन भशुरही दोषी असे जो तया ॥
ज्ञातोज्ञात[1] सकृत्[2] शरीर[3] असकृत्[4] सामर्थ्य[5] काल[6] क्रिया[7] ॥
ऐशा दोषविवेचनेस[8] करूनी पाहूनि दंडागमा,[9]
सच्छिक्षा अपराधिला ठरवितो त्या प्राप्त होते रमा[10] ॥६७॥

जो कोणी अपराध करील तो शत्रु असो वा पुत्र असो त्याला दंडन करावा याविषयीं.

शस्त्रें जीं विषलेपयुक्त[11] नसती त्यांतें करें घेउनी,
योधे[12] भूमिधनानिमित्त[13] लढती युद्धीं महासाधनीं[14] ॥
तेथें जे मरती भयें न पळतां, भीतारिचीं[15] श्रेयसें,
संपादूनि सुखें सुरेशभुवनीं[16] जातात योगी[17] जसे ॥६८॥

कसें युद्ध केलें असतां स्वर्ग प्राप्ति होते.

राजानें समरांगणीं मिळविलें जें द्रव्य तें ब्राह्मणा,
द्यावें; या परता न धर्म दुसरा जाणूनि ही धारणा ॥
ठेवी, सर्व जनास निर्भयपणा देई श्रमानें सदा,
अंतीं तूं अवलोकिशील रुचिरा श्रीमाधवाच्या[18] पदा ॥६९॥

युद्धांत मिळालेलें धन राजानें ब्राह्मणास द्यावें व प्रजेचें भय दूर करावें एणेंकरून स्वर्ग प्राप्त होती याविषयीं.

आहे मी तुमचा असें स्ववदनें बोले तया, ब्राह्मणा,
वृक्षारूढनरास, ज्यास असती षंढाकृतीच्या[19] खुणा ॥
ज्याणें अंजलिही भिऊनि रचिला त्याला, तसें चाकरा,
पाणी पीत असे तया वधुं नको युद्धावलोकातुरा[20] ॥७०॥

युद्धांत कोणकोणास मारूं नये याविषयीं.

---

१ जाणून अथवा न जाणून. २ एकवार. ३ देह. ४ वारंवार. ५ द्रव्यादिबळ. ६ संपद्विपत्काळ. ७ कर्म. ८ अपराधाचें ज्ञाताज्ञातत्वादितारतम्य पाहून. ९ दंडशास्त्र. १० लक्ष्मी. ११ विष लावलेलीं. १२ युद्ध करणारे. १३ राज्याकरिता. १४ मोठ्या युक्तीनें. १५ भयानें पळणाऱ्या शत्रूंचीं पुण्यें. १६ स्वर्गास. १७ मनोवृत्ति यांचा संबंध ठेवी याकडे. १८ वैकुंठास. १९ नपुंसकास. २० युद्धपहाणाऱ्यास.

प्रजापालनापासून काय पुण्य प्राप्त होतें त्याविषयीं.

गंगास्नानधरादिदानसुकृतापेक्षां प्रजापालनीं,
आहे पुण्य विशेष यास्तव नृपें तें पाविजे साधनीं[1] ॥
पुण्याचे निकुरंब[2] लोक करिती त्यांचा खरा साहवा,
वांटा भूपतिला समग्र मिळतो, होते जनीं वाहवा॥७१॥

शेतकऱ्यांस तगाई देण्याविषयीं.

देई शेतकऱ्यांस शेत करण्यासाठीं अगाऊ धना,
तें आल्यावरि घे त्वरें, करूं नको त्यांनां पुन्हा यातना ।
काळीं[3] देउनियां वसूं[4] परत जो घेतो करें[5] भास्कर[6],
येतां हा व्यवसाय अंगीं तुझिया होशील भूमीश्वर ॥७२॥

मंत्री कोणास करावे याविषयीं.

पित्यांचे मातेचे कुलपुरुष विख्यात असती[7],
सुखाच्या दुःखाच्या बिकटसमयीं जे स्थिरमती ॥
असे ज्यांची मोठी अहितहितचर्चाकुशलता[8],
तयांतें तूं मंत्री कर, मनिं जयांच्या विमलता ॥७३॥

सभासद म्हणजे पंचाईतदार कसे असावे तें.

शत्रूमित्र जयां समान असती, सत्य स्वयें बोलती,
धर्माधर्मविवेक, सत्व[9], ह्रदयीं ज्यांच्या सदा वागती ॥
वेदांचे जनरीतिचेहि[10] परमें[11] ज्ञाते व मीमांसकें[12],
त्या लोकां कर तूं सभासद बरें देऊनियां वार्षिकें[13]॥७४॥

---

१ उपायानीं. २ समूह. ३ योग्यकाळीं. ४ पाणी व धन ५ किरणानें व करभारानें. ६ सूर्य. ७ ज्याचें पितृमातृकुल प्रख्यात. ८ धर्माधर्मविचार. ९ धैर्य. १० वेदाचे व जनचालीचे (ज्ञाते.) ११ उत्कृष्ट. १२ विचार करणारे. १३ वेतन.